

ועשית להם אבנטים

זיהוי מיני האבנט, ואופן עשייתו

מעשה האבנט

א. פסוקי התורה

הסתירה בענין סדר הלבשת הכהנים

בפרשת תצוה (שמות פרק כ"ח) מצוה הקב"ה את משה לעשות בגדי קדש לכהן הגדול ולכהנים ההדיוטות (ב-ד; לט-מ):

(ב) ועשית בגדי קדש לאהרן אחיך לכבוד ולתפארת... (ד) ואלה הבגדים אשר יעשו חשן ואפוד ומעיל וכתנת תשבץ מצנפת ואבנט, ועשו בגדי קדש לאהרן אחיך ולבניו לכהנו לי:

(לט) ושבצת הכתנת שש ועשית מצנפת שש ואבנט תעשה מעשה רקם: (מ) ולבני אהרן תעשה כתנת ועשית להם אבנטים ומגבעות תעשה להם לכבוד ולתפארת:

בהמשך הפרשה (פרק כ"ט) הצטווה משה להלביש את אהרן ובניו בבגדי הקדש, ותחילה נצטוו להלביש את אהרן - הכהן הגדול, ואח"כ את בניו - ההדיוטות. וכך נאמר (ד-ט):

(ד) ואת אהרן ואת בניו תקריב אל פתח אהל מועד... (ה) ולקחת את הבגדים והלבשות את אהרן את הכתנת ואת מעיל האפד ואת האפד ואת החשן ואפדת לו בחשב האפד: (ו) ושמת המצנפת על ראשו ונתת את נזר הקדש על המצנפת: (ז) ולקחת את שמן המשחה ויצקת על ראשו ומשחת אתו: (ח) ואת בניו תקריב והלבשתם כתנת: (ט) וחגרת אתם אבנט אהרן ובניו וחבשת להם מגבעת והיתה להם כהנה לחקת עולם ומלאת יד אהרן ויד בניו:

ומסדר הפסוקים נראה שמשה היה צריך תחילה להלביש את אהרן בכל הבגדים מלבד האבנט, אח"כ להלביש את הכותנות לבניו, ואח"כ להלביש לאהרן ולבניו את האבנטים.

אולם בפרשת צו (ויקרא פרק ח'), בבוא משה לקיים את צו הבורא, נאמרו הדברים בסדר אחר (ו-ג):

(ו) וַיִּקְרַב מֹשֶׁה אֶת אֶהֱרֹן וְאֶת בְּנָיו... (ז) וַיִּתֵּן עָלָיו אֶת הַכֹּהֲנֹת וַיַּחְגֹּר אֹתוֹ בְּאַבְנֵט וַיִּלְבֹּשׁ אֹתוֹ אֶת הַמְּעִיל וַיִּתֵּן עָלָיו אֶת הָאֶפֶד וַיַּחְגֹּר אֹתוֹ בְּחֹשֶׁב הָאֶפֶד וַיִּאָּפֶד לוֹ בּוֹ: (ח) וַיִּשֶׂם עָלָיו אֶת הַחֹשֶׁן וַיִּתֵּן אֶל הַחֹשֶׁן אֶת הָאוּרִים וְאֶת הַתְּמִים: (ט) וַיִּשֶׂם אֶת הַמִּצְנֶפֶת עַל רֹאשׁוֹ וַיִּשֶׂם עַל הַמִּצְנֶפֶת אֶל מוֹל פָּנָיו אֶת צִיץ הַזָּהָב יָצַד הַקֹּדֶשׁ כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה... (י) וַיִּקְרַב מֹשֶׁה אֶת בְּנֵי אֶהֱרֹן וַיִּלְבָּשֶׂם כֹּהֲנָתָם וַיַּחְגֹּר אֹתָם אַבְנֵט וַיַּחְבֹּשׁ לָהֶם מַגְבְּעוֹת כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה:

ומכאן משמע שמשה נתן על אהרן את הכתנת ומיד חגר אותו באבנט, והמשיך להלבישו בשאר בגדי הכהונה, וכשסיים להלבישו, הקריב את בניו והלבישם בכתנות ובאבנטים ובמגבעות.

פשט המקרא - אבנטו של כהן גדול כאבנטו של כהן הדיוט

והנה, אופן עשיית בגדי הכהונה, ובכללם האבנט, מפורש בפרשת פקודי (פרק ל"ט):

(א) וּמִן הַתְּכֵלֶת וְהָאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת הַשָּׁנִי עָשׂוּ בְּגָדֵי שָׂרָד לְשֵׁרֵת בְּקֹדֶשׁ, וַיַּעֲשׂוּ אֶת בְּגָדֵי הַקֹּדֶשׁ אֲשֶׁר לְאַהֲרֹן כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה...

(כז) וַיַּעֲשׂוּ אֶת הַכֹּהֲנֹת שֵׁשׁ מַעֲשֵׂה אֶרֶג לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו: (כח) וְאֶת הַמִּצְנֶפֶת שֵׁשׁ וְאֶת פְּאָרֵי הַמַּגְבְּעוֹת שֵׁשׁ וְאֶת מַכְנְסֵי הַבֶּד שֵׁשׁ מִשְׁזָר: (כט) וְאֶת הָאַבְנֵט שֵׁשׁ מִשְׁזָר וְתֵכֶלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי מַעֲשֵׂה רֶקֶם כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה:

ומסדר הדברים נראה שתיאור עשיית האבנט נאמר גם לגבי אבנטו של כהן גדול וגם לגבי אבנטו של כהן הדיוט. שהרי תחילת הפרק עוסק בעשיית בגדי הכהן הגדול (אפוד, חושן ומעיל), ואח"כ - בענין הכותנות - כולל הפסוק את אהרן ובניו יחד, וממשיך לדבר על שניהם בענין המצנפות והמכנסים, ומשמע שגם האבנט המוזכר לאחר מכן עוסק בשניהם כאחד.

וכן נראה גם מסתימת המקראות שהובאו לעיל, בענין הציווי וההלבשה, שאין הבדל בין האבנט של אהרן לאבנטים של בניו.

ולפי זה יוצא, שכשם שאבנטו של כהן גדול היה עשוי מארבעה מינים - שש, תכלת, ארגמן ותולעת שני, כך אבנטו של כהן הדיוט נעשה מארבעה מינים אלו.

ב. כלאים או בוץ - שיטות התנאים והאמוראים

מחלוקת רבי ור"א ב"ר שמעון

ובמסכת יומא (יב:) הובאה מחלוקת תנאים בדבר:

כי אתא רב דימי אמר: אבנטו של כהן הדיוט - רבי ורבי אלעזר ברבי שמעון; חד אמר: של כלאים, וחד אמר: של בוץ. תסתיים, דרבי הוא דאמר של כלאים...

כי אתא רבין אמר: אבנטו של כהן גדול ביום הכפורים - דברי הכל של בוץ, בשאר ימות השנה - דברי הכל של כלאים. לא נחלקו אלא באבנטו של כהן הדיוט, בין בשאר ימות השנה בין ביום הכפורים. שרבי אומר: של כלאים, ורבי אלעזר ברבי שמעון אומר: של בוץ.

ופירשו רש"י והריטב"א, שרב דימי ורבין אינם חולקים, אלא שרב דימי סתם ולא פירש מי אמר שאבנטו של כהן הדיוט היא של כלאים ומי אמר שהיא של בוץ, ורבין אמר בפירוש שרבי סובר שהיא של כלאים וראב"ש סובר שהיא של בוץ.

תוס' ורא"ש - ביאור סברות ראב"ש ורבי

ובתוספות (יומא ו.) ובתוס' רא"ש (שם) ביארו שסברת ראב"ש היא, דמסתבר לומר דדוקא בכהן גדול שכל בגדיו היו כלאים, גם האבנט היה של כלאים, אך בכהן הדיוט שכל בגדיו היו של בוץ, מסתבר דגם האבנט היה של בוץ. ורבי לא קיבל סברה זו, אלא הבין דמסתבר יותר שכל האבנטים היו שוים. ובלשון התורא"ש:

וי"ל דמסברא נפקא ליה (פי', לראב"ש), שהרי בעשיית אבנט כתוב שש משזר ותכלת וארגמן דהיינו כלאים, ואותו פסוק מסתבר להעמידו דוקא באבנטו של כ"ג, כמו שמצינו בשאר בגדיו אפוד ומעיל שהיו של כלאים. אבל כהן הדיוט שלא היו שאר בגדיו של כלאים, גם האבנט לא היה של כלאים... ואידך (=רבי) לית ליה האי סברא, אלא מסתברא ליה דכל האבנטים היו שוין.

ועוד הביאו בשם ה"ר מנחם מיואני, שטעמו של ראב"ש הוא, דכיון שבעשייה שבפרשת פקודי הוזכר שהאבנט נעשה מכלאים והוא היה 'מעשה רוקם', הרי שאין זה אלא באבנט שהוזכר בו 'מעשה רוקם' גם בציווי שבפרשת תצוה, וזה

לא הוזכר אלא לגבי אבנט כהן גדול ולא לגבי אבנט כהן הדיוט. ודעת רבי היא שכיון שהזכירה התורה 'מעשה רוקם' לגבי כהן גדול, שוב לא הוצרכה להזכיר כן לגבי כהן הדיוט, משום שהושוו זה לזה לכל דבר. ובלשון התוס':

ה"ר מנחם מיואני זצ"ל פירש דנפקא ליה מג"ש דרוקם רוקם, דכתיב בואתה תצוה ואת האבנט תעשה מעשה רוקם ובכהן גדול מיירי... ובפרשת פקודי כתיב בשעת עשייה ואת האבנט שש משזר תכלת וארגמן ותולעת שני מעשה רוקם, וילפינן בגזירה שוה דכמו דאותו רוקם כלאים הוה, כך ואבנט תעשה מעשה רוקם שכתב בכ"ג כלאים הוה, אבל באבנט של כהן הדיוט לא כתב רוקם. ולמאן דאמר דתרוייהו של כלאים משיהו להן מדכתיב אותם⁵⁵.

מחלוקת ר' דוסא ורבי

ושם בגמרא מובא עוד:

אמר רב נחמן בר יצחק: אף אנו נמי תנינא (רש"י: דרבי הוא דאמר של כלאים): 'על בשרו', מה תלמוד לומר 'לבש' - להביא מצנפת ואבנט להרמת הדשן, דברי רבי יהודה. רבי דוסא אומר: להביא בגדי כהן גדול ביום הכפורים, שהן כשרין לכהן הדיוט.

רבי אומר: שתי תשובות בדבר, חדא: דאבנטו של כהן גדול ביום הכיפורים לא זה הוא אבנטו של כהן הדיוט, ועוד: בגדים שנשתמשתה בהן קדושה חמורה נשמש בהן קדושה קלה? - אלא מה תלמוד לומר 'לבש' - לרבות את השחקין.

ומכאן משמע שר' דוסא סובר כדעת ראב"ש שאבנטו של כהן הדיוט הייתה של בוש, ומשום כך הוא סובר שבגדי הכהן הגדול ביום הכפורים יכולים לשמש לכהן הדיוט במשך השנה. ורבי חלק עליו משום שהלך לשיטתו שאבנטו של כהן הדיוט היא של כלאים, וממילא אינו יכול להשתמש באבנטו של הכה"ג ביוהכ"פ שאינה אלא של בוש⁵⁶.

מחלוקת בני ר' חייא ור' יוחנן

ועוד במסכת יומא (ה:1) נחלקו האמוראים בביאור הסתירה הנ"ל בענין סדר הלבשת בגדי הכהונה לאהרן ולבניו, וגזרו מכך מחלוקת נוספת בענין סוגי האבנטים:

55. ולשון התנ"ך: "ואיך ס"ל דלא הוצרך לפרש רוקם בציווי בניו, כיון דגלי קרא באהרן ה"ה בבניו".

56. ולקמן תובא מחלוקת האחרונים אם אכן ר' דוסא חולק על רבי.

כיצד הלבישן למיסבר קראי? - פליגי בה בני רבי חייא ורבי יוחנן, חד אמר: אהרן ואחר כך בניו, וחד אמר: אהרן ובניו בבת אחת. אמר אביי: ...כי פליגי באבנט, מאן דאמר אהרן ואחר כך בניו - דכתיב 'ויחגור אותו באבנט', והדר כתיב 'ויחגר אתם אבנט'. ומאן דאמר אהרן ובניו בבת אחת - דכתיב 'והגרת אתם'.

ולמאן דאמר אהרן ובניו בבת אחת, הכתיב 'ויחגר אתו באבנט' והדר כתיב 'ויחגר אתם אבנט'? - אמר לך: **ההוא אבנטו של כהן גדול לא זה הוא אבנטו של כהן הדיוט**. ולמאן דאמר אהרן ואחר כך בניו, והכתיב 'והגרת אתם אבנט'? - אמר לך: ההוא קא משמע לן **אבנטו של כהן גדול זהו אבנטו של כהן הדיוט**. 'ויחגר אתו אבנט', 'ויחגור אתם', למה ליי? שמע מינה: אהרן ואחר כך בניו.

נמצא, שנחלקו בני ר' חייא ור' יוחנן במחלוקת רבי וראב"ש, אם אבנטו של כהן הדיוט הייתה של כלאים כאבנטו של כהן גדול, או שהייתה של בושץ, שלא כאבנטו של כהן גדול.

רב אדא בר אהבה - כרבי

ועוד במסכת יומא (ב.) נחלקו האמוראים בענין כהן גדול שאירע בו פסול במהלך יום הכפורים, באיזה אופן מחנכים את הכהן הגדול שבא להחליפו:

פשיטא, אירע בו פסול קודם תמיד של שחר - מחנכין אותו בתמיד של שחר. אלא, אירע בו פסול אחר תמיד של שחר במה מחנכין אותו? - אמר רב אדא בר אהבה: באבנט. **הניחא למאן דאמר אבנטו של כהן גדול** (של כל ימות השנה. רש"י) **זה הוא אבנטו של כהן הדיוט**. אלא למאן דאמר אבנטו של כהן גדול לא זהו אבנטו של כהן הדיוט מאי איכא למימר? - אמר אביי: לובש שמונה ומהפך בצינורא, וכדרב הונא, דאמר רב הונא: זר שהפך בצינורא - חייב מיתה. ורב פפא אמר: עבודתו מחנכתו. מי לא תניא: כל הכלים שעשה משה - משיחתן מקדשתן, מכאן ואילך - עבודתן מחנכתן. הכא נמי - עבודתו מחנכתו.

נמצא, שרב אדא בר אהבה נקט בפשיטות כדעת רבי שאבנטו של כהן הדיוט עשויה מכלאים, וממילא כשהוא רוצה להתחנך לכהונה גדולה ביום הכפורים, די לו שילבש אבנט של בושץ, ובזה תהיה ניכרת כהונתו הגדולה.

ומדברי אביי אין הכרח שחולק להלכה על רבי, שלא בא אלא לתרץ הגמרא אליבא דראב"ש, אך אין הכרח שסובר כמותו להלכה. וכן מדברי רב פפא אין הכרח שחולק על רבי, אלא שבא לומר שאין צורך לחפש דברים מיוחדים המבטאים את חינוכו של הכהן הגדול, משום שעצם עבודתו מחנכתו.

רב פפא ורב אשי - כרבי

ושוב נזכר דין זה במסכת יומא (סח-:טט.) אגב הדין אם מותר ליהנות מבגדי הכהונה שלא בשעת העבודה, ובביאור המשנה האומרת שהכהנים היו מניחים את בגדי הכהונה תחת ראשיהם בשעת השינה. וכך מובא:

איבעיא לן: בגדי כהונה ניתנו ליהנות בהן, או לא ניתנו ליהנות בהן? תא שמע... פושטין ומקפלין ומניחין אותן תחת ראשיהן, שמעת מינה בגדי כהונה ניתנו ליהנות בהן! - אמר רב פפא: לא תימא תחת ראשיהן, אלא אימא: כנגד ראשיהן... הכי נמי מסתברא דכנגד ראשיהן, דאי סלקא דעתך תחת ראשיהן - ותיפוק לי משום כלאים, דהא איכא אבנט, ונהי נמי דניתנו ליהנות בהן, הא מתהני מכלאים! - הניחא למאן דאמר: אבנטו של כהן גדול (ביים הכפורים. רש"י) זה הוא אבנטו של כהן הדיוט, אלא למאן דאמר: אבנטו של כהן גדול לא זה הוא אבנטו של כהן הדיוט - מאי איכא למימר... אלא לאו שמע מינה כנגד ראשיהן, שמע מינה. רב אשי אמר: לעולם תחת ראשיהן. והא קא מתהני מכלאים?! - בגדי כהונה קשין הן.

וגם מסוגיה זו נראה שהגמרא תפסה כעיקר את דעת רבי שאבנטו של כהן הדיוט עשוי מכלאים, וממילא כשלו בשו שלא בשעת העבודה יש בו איסור כלאים. ולכן חייבים רב פפא ורב אשי לומר שהכהנים לא הניחו ראשיהם עליו ממש, אלא רק כנגד ראשיהם, או שאין בו דין כלאים משום שהוא בגד קשה. ומ"מ סוגיין דשמעתתא הוא שאכן הוא עשוי מצמר ופשתים, וכדעת רבי.

הסוגיה בחולין מסייעת לדעת רבי

ובשלהי מסכת חולין (קלח.) דנה הגמרא בענין שיעור ראשית הגז הניתן לכהן, וביארה שיש ליתן לו כשיעור בגד הצמר הקטן ביותר הראוי לשרת בו, שהוא האבנט. וביררה הגמרא מדוע אין לשער זאת בכדי כיפה של צמר שמניח הכהן הגדול תחת הציץ, וביארה שצריך לשער זאת בבגד השווה לכהן גדול ולכהן הדיוט. וזה לשון הגמרא:

וכמה נותן לו... כדי לעשות בגד קטן. מנהני מילי? אמר ר' יהושע בן לוי: אמר קרא 'לעמוד לשרת' - דבר שהוא ראוי לשירות, מאי ניהו - אבנט...

ואימא כיפה של צמר, דתניא: כיפה של צמר הייתה מונחת בראש כהן גדול, ועליה ציץ נתון, לקיים מה שנאמר 'ושמת אותו על פתיל תכלת'? - אמר קרא: 'הוא ובניו' - דבר השווה לאהרן ולבניו. אבנט נמי לא שוי, הניחא למאן דאמר אבנטו של כ"ג (ביים הכפורים. רש"י) לא זהו אבנטו של כהן הדיוט שפיר, אלא למאן דאמר זהו אבנטו של כהן הדיוט מאי איכא למימר? - שם אבנט בעולם.

והנה, אע"פ שהגמרא נקטה תחילה בשיטת ר"א, וקבעה: "אבנט נמי לא שוי", מ"מ ביארה שלשיטת רבי ניחא יותר לשער את ראשית הגז בכדי אבנט, משום שהאבנט שווה לכהן גדול ולכהן הדיוט. ולשיטת ר"א ש' שהאבנטים היו שונים יש להידחק ביותר, ולומר שכיון שלשניהם יש אבנט, אע"פ שהאבנטים אינם שווים, אנו מחשיבים זאת כ"דבר השווה לאהרן ולבניו". ונראה א"כ, שגם סוגיא זו מסייעת יותר לשיטת רבי.

הסוגיות במנחות ובערכין - כשיטת רבי

ובמסכת מנחות (מג.) ובמסכת ערכין (ג.) הביאו ברייתא המפרטת את כל החייבים במצות ציצית:

ת"ר: הכל חייבין בציצית, כהנים, לויים וישראלים, גרים, נשים ועבדים; ר"ש פוטר בנשים, מפני שמצות עשה שהזמן גרמא הוא, וכל מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות.

וביררה הגמרא:

אמר מר: הכל חייבין בציצית, כהנים, לויים וישראלים. פשיטא, דאי כהנים לויים וישראלים פטירי, מאן ליחייב? - כהנים איצטריכא ליה, ס"ד אמינא, הואיל וכתיב לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדיו גדילים תעשה לך, מאן דלא אישתרי כלאים לגביה בלבישה הוא דמייחייב בציצית, **הני כהנים הואיל ואישתרי כלאים לגביהו** לא ליחייבו, קמ"ל, נהי דאישתרי בעידן עבודה, בלא עידן עבודה לא אישתרי.

ופירש רש"י (ערכין: מנחות):

כיון דאישתרי להו כלאים - בעידן עבודה, דאבנט של כלאים היה דכתיב ואת האבנט שש משזר, ומדשש כיתנא תכלת עמרא (במסכת יומא עב.).

וכן כתבו התוס' (שם):

כהנים אישתרי להו כלאים בעידן עבודה - דאבנט של כלאים היה, דכתיב ואת האבנט שש, ומדשש כתנא תכלת כו'.

ומבואר שסוגיות אלו נקטו כשיטת רבי, שאבנט הכהנים עשוי מכלאים, כאבנטו של כהן גדול.

הסוגיה בשבת - כשיטת רבי

ובמסכת שבת (כא.) חידש רמי בר חמא שפתילות שאסור להדליק בהן גרות שבת, מפני שהאור מסכסכת בהן ואינה נאחזת יפה, אסור להדליק בהם גם את גרות המקדש:

תני רמי בר חמא: פתילות ושמינים שאמרו חכמים אין מדליקין בהן בשבת - אין מדליקין בהן במקדש, משום שנאמר להעלות נר תמיד.

והיקשתה הגמרא ממה ששנו חכמים שבגדי כהונה שבלו עושים מהם פתילות למקדש, ומשמע שהיה ניתן לעשות פתילות גם מבגדים שיש בהם כלאים, כגון האבנטים, אע"פ שהצמר פסול להדלקת גרות שבת. וכך אמרו:

תנן: מבלאי מכנסי כהנים ומהמיניהם היו מפקיעין, ומהן מדליקין? - שמחת בית השואבה שאני. תא שמע, דתני רבה בר מתנה: בגדי כהונה שבלו מפקיעין אותן, ומהן היו עושין פתילות למקדש. מאי לאו דכלאים? - לא, דבוין.

ופירש רש"י:

ומהמיניהם - של כלאים הם, דכתיב ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן, וקיימא לן תכלת עמרא הוא...
מאי לאו דכלאים - כגון אבנט.

ומבואר שגם בסוגיה זו הניחה הגמרא כהנחה פשוטה שהאבנטים היו עשויים מכלאים, כדעת רבי.

ג. הסכמת הראשונים כדעת רבי

כל הראשונים פסקו כרבי

כאמור, מפשט המקראות נראה שגם אבנט אהרן וגם אבנט בניו היו עשויים מארבעה מינים, דהיינו מכלאים, וכדעת רבי. וגם כל הסוגיות הנ"ל נקטו כשיטת רבי, שאבנטו של כהן הדיוט הייתה של כלאים. וכן הסכימו להלכה כל הראשונים.

כן מבואר בדברי רש"י לעיל, בסוגיות במנחות (מג.), בערכין (ג.) ובשבת (כא.). וכן מתבאר בדברי התוס' הנ"ל בערכין (ג.: ד"ה כהנים), וכן עולה מדבריהם בסוגיה דשבת (כא. ד"ה שמחת). וכן מפורש בדברי התוס' רא"ש (שבת כא. ד"ה מיתבי) והרשב"א (שם) והריטב"א (שם).

וכן פסק המאירי (חולין קלח.):

אבנט של כהן גדול בכל השנה ענינו כאבנט של כהן הדיוט, ר"ל שהוא של כלאים, הוא שש ותכלת, שהשש הוא של פשתן והתכלת של צמר. אבל אבנטו של כהן גדול ביום הכפרים הוא של בוץ לבד.

וכן כתב המאירי במסכת שבת (כא.), ובמסכת יומא (סט.), ובמקומות נוספים.

וכך פסק הרמב"ם (הל' כלי המקדש פ"ח ה"א):

בגדי כהונה שלשה מינים: בגדי כהן הדיוט, ובגדי זהב, ובגדי לבן. בגדי כהן הדיוט הם ארבעה כלים: כתנת ומכנסים ומגבעות ואבנט. וארבעתן של פשתן לבנים, וחוטן כפול ששה, והאבנט לבדו רקום בצמר.

וכן פסק הסמ"ג (עשין, קעג):

בגדי כהן הדיוט הם ארבעה כלים: כתונת ומכנסים ומגבעות ואבנט. וארבעתן היו של פשתן לבנים, וחוטן כפול ששה; שהיה רקום בצמר. שבכולם כתוב בפרשת פקודי שש, וכתוב ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני מעשה רקם, וכן אומר רבי בפרק קמא דיומא (יב:) כי אבנטו של כהן גדול שהיה של כלאים כל השנה, זהו אבנטו של כהן הדיוט.

וכן הוא בספר החינוך (מצוה צט):

...ושל כהן הדיוט הם ארבעה כלים ושמן כן: כתונת ומכנסים ומגבעת ואבנט... וארבעת כלים אלה של פשתן היו לבנים וחוטן כפול ששה, והאבנט לבדו רקום בצמר.

ובאלו היה עובד לעולם כהן הדיוט, ומותר ללבשן ביום בין בשעת עבודה בין שלא בשעתה, דמותר להנות בהן, חוץ מן האבנט לפי שהוא שעטנז, ולפיכך אסור שלא בשעת עבודה.

כס"מ - הלכה כרבי מחבירו

וב'כסף משנה' על הרמב"ם הנ"ל כתב שטעם הפסיקה כרבי הוא מפני הכלל הידוע (פסחים כז: ב"ב קכד: ועוד) 'הלכה כרבי מחבירו', וא"כ הלכה כרבי במחלוקתו עם ר"א בר' שמעון.

דרישת ציון - גם ר' דוסא חולק על רבי, ואין הלכה כרבי מחביריו

והיקשו כמה אחרונים, שהרי הבאנו לעיל שגם ר' דוסא חולק על רבי, וסובר שהכלאים היו של בוץ ולא של כלאים, וא"כ יש לפסוק דלא כרבי, הואיל והלכה כרבי מחביריו ולא מחביריו (פסחים שם, ב"ב שם). כן היקשה, למשל, ר' צבי הירש קלישר בספרו דרישת ציון (מאמר קדישין, ג):

לכאורה קשה: מנא ליה להר"מ לפסוק כמאן דאמר אבנט כהן הדיוט של כלאיים כו', וכתב הכס"מ כיון שיש פלוגתא בין רבי ור' אלעזר בר' שמעון, קיימא לן הלכה כרבי מחביריו. תמוה לי, הא ביומא (יב:) מביא גם כן פלוגתא דרבי דוסא ורבי בזה, דר' דוסא סבירא ליה של בוץ היה, משום הכי כהן הדיוט משמש בהן כל השנה, וא"כ ר' דוסא וראב"ש הוו ליה רביים נגד רבי, ואין הלכה כרבי מחביריו רק מחביריו.

שאלת דוד - לא מוכרח שר' דוסא חולק

אולם בעל ה'שאלת דוד' (קונטרס דרישת ציון וירושלים, מאמר ג) כתב שר' דוסא לא חולק על רבי. ובלשונו:

והנה הרמב"ם והסמ"ג פסקו כרבי דאבנטו של כהן גדול בשאר ימות השנה זהו אבנטו של כהן הדיוט, וטעמם משום דהלכה כרבי מחביריו, ור' דוסא לא פליג בהדיא על רבי בזה, דאף דרבי קאמר ביומא דף י"ב ב' שתי תשובות בדבר חדא דאבנטו של כה"ג ביום הכפורים לא זהו אבנטו של כהן הדיוט, אין זה עיקר הקושיא כמורגל הרבה פעמים בש"ס דקא סמיך אקושיא שני אועוד, דבאמת יש לתרץ דהכונה על המינים שהם ראויים לכהן הדיוט.

וביאור כוונתו, שקושייתו הראשונה של רבי על ר' דוסא אינה באמת קשה, דבאמת ניתן לומר שגם לדעת ר' דוסא אבנטו של כהן הדיוט הייתה של כלאים, ומה שאמר שבגדי כהן גדול ביה"כ מותרים לשימוש של כהן הדיוט, אינו אלא בבגדים הראויים לו, ואין זה כולל את האבנט.

אחרונים - סתימת הסוגיות כדעת רבי

ועכ"פ כתבו האחרונים שהרמב"ם והסמ"ג (ושאר ראשונים) פסקו כרבי משום שכל סוגיות הש"ס נוקטות כשיטתו, וכפי שהארכנו לעיל⁵⁷. כן העיר ה'שאלת דוד'

57. וגם התוספתא בכלאים (פ"ה הכ"ו) המפרטת את המקומות שלא נוהג בהם איסור כלאים, כתבה: "ובגדי כהנים ובגדי כהן גדול אין בהן משם כלאים", ומבואר שגם אבנטי הכהנים היו עשויים מכלאים, ולכן הוצרכה התוספתא לחדש שאין בהם איסור. והיינו כרבי.

(שם) מהסוגיא במסכת שבת (כא), וכן העיר הרב קאפח צ"ל מהסוגיות במנחות (גג.) וערכין (ג):⁵⁸.

ד. ספר יחזקאל

פשט הפסוקים - כדעת ראב"ש

ובפרשיית הכהנים שבספר יחזקאל (פרק מ"ד) נאמר:

(טו) וְהִכְהַנְיִים הַלְוִיִּם בְּנֵי צְדוֹק אֲשֶׁר שָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶת מִקְדָּשֵׁי בְּתֻעוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵעַלֵּי הַמָּה יִקְרְבוּ אֵלַי לְשֶׁרְתַנִּי וְעָמְדוּ לִפְנֵי לְהַקְרִיב לִי חֶלֶב וְדָם נְאֻם ה' אֱלֹקִים: (טז) הַמָּה יָבֹאוּ אֶל מִקְדָּשֵׁי וְהַמָּה יִקְרְבוּ אֶל שְׁלַחְנֵי לְשֶׁרְתַנִּי וְשָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶתִי: (יז) וְהָיָה בְּבוֹאָם אֶל שְׁעָרֵי הַחֹצֵר הַפְּנִימִית בְּגַדֵי פְשָׁתִים יִלְבְּשׁוּ וְלֹא יַעֲלֶה עֲלֵיהֶם צָמֵר בְּשֶׁרְתָם בְּשֶׁעָרֵי הַחֹצֵר הַפְּנִימִית וּבִיתָהּ: (יח) פְּאָרֵי פְשָׁתִים יִהְיוּ עַל רֵאשָׁם וּמְכַנְסֵי פְשָׁתִים יִהְיוּ עַל מְתַנְיָהֶם לֹא יִחְגְּרוּ בִיזַע:

ומפסוקים אלו משתמע בפירוש כדעת ר"א בר' שמעון, שהכהנים לא היו לובשים צמר כלל, אלא רק בגדי שש.

רש"י, מצודות - הפסוק מדבר על כהן גדול ביוהכ"פ

ואמנם יש שפירשו שהפסוק מדבר על עבודת הכהן הגדול ביום הכפורים, שהוא באמת לובש רק בגדי לבן, אך שאר הכהנים חוגרים אבנט של צמר. כן פירש רש"י (שם, י"ז):

וְהָיָה בְּבוֹאָם אֶל שְׁעָרֵי הַחֹצֵר הַפְּנִימִית - לפני ולפנים ביום הכפורים. וְלֹא יַעֲלֶה עֲלֵיהֶם צָמֵר - תכלת שהיה במעיל ובאבנט לא ילבשו ביום הכפורים בעבודת פנים.

וכן פירש המצודות דוד:

58. ובדרישת ציון (שם) כתב שא"א להוכיח מהסוגיה בערכין, משום די"ל שבאמת רק אבנטו של כה"ג הייתה של כלאים, אך מפני שכל כהן הדיוט ראוי להיות כהן גדול הרי שישנה מציאות של היתר כלאים לכהנים, ולכן הייתה הו"א שיהיו פטורים מציצית. אולם זהו דוחק גדול, שלשון הגמרא הוא "כהנים אשתרי כלאים לגביהו" משמעו שכל הכהנים הותרו בכלאים, וכן הבינו רש"י ותוס' שם וכו"ל.

וְהָיָה וכו' - ר"ל ביוה"כ כשיבואו הכהנים הגדולים אל שערי חצר הפנימי, והוא
ההיכל. ולעומת קה"ק נקרא חצר (לפי שהיה בהיכל שער גדול ושני פשפושין מזה ומזה כמ"ש למעלה
לכן אמר שערי):

בְּגֵדֵי פְשָׁתִים - הם בגדי הלבן שכ"ג משתמש בהן ביוה"כ עבודת פנים:
וְלֹא יַעֲלֶה עֲלֵיהֶם צָמֹר - כי בפנים לא יעשו עבודה בשמנה בגדים שיש בהן צמר:

קשיים בהסבר זה

ואולם הסבר זה קשה מכמה סיבות:

א- הפסוק מדבר בלשון רבים - "הכהנים הלויים בני צדוק", "והיה בבואם"
וכיוצ"ב, ומשמע שמדובר על כל הכהנים. ודוחק גדול לומר שמדובר על כל
הכהנים הגדולים שיעמדו משם ואילך (כפי שפירש המצודות).

ב- הפסוק מדבר על כל העבודות של הכהנים - "המה יקרבו אלי לשרתני",
"המה יקרבו אל שלחני לשרתני". ודוחק גדול לומר שמדובר רק על העבודה
ביום הכפורים⁵⁹. ג- הפסוק מדבר על העבודה ב"שערי החצר הפנימית", ומשמע
שמדובר על העבודה הנעשית בעזרה, ולא על העבודה הנעשית בהיכל ובקדש
הקדשים. ודברי המצודות שההיכל נקרא חצר ביחס לקדש הקדשים, דחוקים.

וכן היקשה הרד"ק (שם):

ואם נאמר כי דבר זה על עבודת כהן הגדול ביום הכיפורים לפני ולפנים, שהיה
עובד בבגדי פשתים: איך קרא הדביר 'חצר', והוא 'בית'; ואיך אמר 'בבאם ילבשו',
לשון רבים, והעבודה היא לא הייתה אלא בכהן גדול, והיה הוא לבדו נכנס שם
וביום הכפורים לבד.

רד"ק, מלבי"ם - הנביא מדבר על התקופה שלעתיד לבוא

ומחמת כן הבין הרד"ק שאכן מדובר בכלל הכהנים הבאים לשרת בעזרה, ועל
כרחיגו צריך לומר שהפסוק מדבר על תקופת הגאולה וימות המשיח, והנביא
מנבא שבימים ההם יהיה שינוי בענין האבנטים. וזו לשון הרד"ק:

59. ותימה גדולה על המצודות דוד, שבפסוק הקודם (ט"ז) פירש: "אל שלחני לשרתני
- זהו סדור לחם הפנים שעל השלחן. ושמרו וכו' - בכל דבר העבודה". הרי שגם לשיטתו
הפסוקים מדברים על כל סוגי העבודות, ואיך כתב אח"כ שמדובר רק על העבודות שנעשות
בהיכל. וצ"ע.

וְהָיָה בְּבוֹאָם אֶל שַׁעַר הַחֲצֵר הַפְּנִימִית - אם נאמר החצר הפנימית כמשמעו, יהיה פירושו שער עזרת הכהנים והמזבח וממנו לשער האולם, כי הכל הוא חצר. ויהיה זה אם כן חדוש לעתיד, כי בבגדי כהונה שהיו משמשים בהם, צמר היה, כמו שכתוב בתורת משה כי התכלת היא צמר צבוע בתכלת.

וכעין זה כתב גם המלבי"ם, ובאר שטעם השינוי באבנט יהיה מחמת שהכהנים יתקדשו יותר ויתקרבו במעט למעלתו של הכהן הגדול, ולכן ילבשו אבנט כעין שלובש הכהן הגדול בכניסתו לפני ולפנים:

וְהָיָה בְּבוֹאָם... בְּגָדֵי פְּשָׁתִים יִלְבְּשׁוּ - שיהיו בגדיהם כולם מבד... וגם האבנט לא ימצא בו צמר המחמם ומזיע את הגוף...

והנה לפי מה דקיי"ל להלכה שהאבנט של כהן הדיוט היה של כלאים, והיה משונה מן האבנט של כ"ג ביוה"כ שהיה של בוץ, הודיעו שלעתיד יתעלו הכהנים בני צדוק להיות להם בקצת דברים חשיבות של הכהן גדול, כי יהיו כממוצעים בין מדרגת הכהן גדול ובין מדרגת הכהן הדיוט, עד שבגדיהם יהיו של בוץ כבגדי כהן גדול בעת שנכנס לפני ולפנים.

ועכ"פ למדנו, שכל הפרשנים הנ"ל מבינים שהלכה כרבי שאבנטו של כהן הדיוט הייתה של כלאים, והבינו שפסוקי ספר יחזקאל אינם סותרים הלכה זו.

סיכום

העולה מדברינו, שכל הפוסקים - ראשונים ואחרונים, נקטו להלכה כדעת רבי שאבנטו של כהן הדיוט עשויה מכלאים כאבנטו של כהן גדול, וכפי המשתמע מפשט פסוקי התורה, וכפי העולה מכלל הסוגיות בגמרא. ואע"פ שפשט הפוסקים בספר יחזקאל מורה כראב"ש, שהכהנים לא לבשו אבנטי צמר, הבינו כל הפרשנים שאין זה סותר את דעת רבי, וכמבואר לעיל.

ה. שני מינים או ארבעה מינים

רמב"ן, סמ"ג - ארבעה מינים

ובפשטם של דברים נראה שלדעת רבי דהלכתא כוותיה אבנטו של כהן הדיוט הייתה עשויה מארבעה מינים - שש, תכלת, ארגמן ותולעת שני, וכאבנטו של כהן גדול.

כן כתב הרמב"ן (שמות לט, כט) על הפסוק:

וְאֵת הָאֲבִיט שֶׁשׁ מְשֻׁזָּר וְתַכְלֵת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי מַעֲשֶׂה רֶקֶם כְּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה:

וזו לשונו:

ופירש באבנט שעשו אותו שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני... והאבנט הזה הוא גם באהרן ובניו, כדעת האומר אבנטו של כהן גדול זהו אבנטו של כהן הדיוט.

וכן מתבאר מדברי הסמ"ג דלעיל (עשין, קעג):

בגדי כהן הדיוט הם ארבעה כלים: כתונת ומכנסים ומגבעות ואבנט. וארבעתן היו של פשתן לבנים, וחוטן כפול ששה. והאבנט היה בו כלאים, שהיה רקום בצמר. שבכולם כתוב בפרשת פקודי שש, וכתוב **ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני** מעשה רקם, וכן אומר רבי בפרק קמא דיומא (יב:). כי אבנטו של כהן גדול שהיה של כלאים כל השנה, זהו אבנטו של כהן הדיוט.

רש"י, תוס', רשב"א, ריטב"א, רא"ש - ארבעה מינים

וכן כתב רש"י בסוגיה בשבת (כא.) שאבנטי הכהנים היו של ארבעה מינים:

ומהמיניהם - של כלאים הם, דכתיב ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן.

וכן מתבאר מדברי הראשונים בסוגיה זו. דהנה בגמרא אמרו שאין מדליקין את נרות המנורה מבלאי האבנטים, משום שיש בהם צמר והאור אינה אוחת בהן אלא מסכסכת. והיקשו התוס', שלכאורה היה להתירם, משום שהאבנטים עשויים גם מפשתן, ובארו בגמרא שכשיש תערובת של מין שהאור נאחז בו יפה, ומין שהאור אינו נאחז בו, הרי הוא כשר להדלקה במקדש. והשיבו, דכיון שהאבנט עשוי משלושה מיני צמר (תכלת, ארגמן ותולעת שני), ורק ממין אחד של פשתן, הרי שהפשתן הוא מיעוט ואינו ניכר, ולכן הוא פסול להדלקה. ובלשונם:

וקשה לר"י, מאי פריך ממכנסי הכהנים הלא היה בהן פשתן, דכתיב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר, וטוב לפתילה, דהוי ככרך דבר שמדליקין בו ע"ג דבר שאין מדליקין, בו ובשבת הוא דאסור שמא ידליק בעיניה, אבל במקדש לא שייכא הך גזירה.

ונראה לר"י דכיון שאין מן הפשתן אלא רביע, בטל בשאר מינים, והוי כאילו אין בו פשתן כלל.

וכן תירץ הרשב"א (סם):

וי"ל דפשתן שבהן דבר מועט הוא, שאין בהן אלא רביע פשתן, **ושלושת החלקים תכלת וארגמן ותולעת שני**, ודבר מועט של פשתן כזה בטל הוא לגבי שאר המינין כאילו אין בו כלל.

וכן כתבו התוס' רא"ש והריטב"א. ומבואר שכל הראשונים הנ"ל הבינו שאבנטו של כהן הדיוט הייתה עשויה מארבעה מינים - אחד של פשתן, ושלושה של צמר.

הדיון בדעת הרמב"ם

אולם דברי הרמב"ם בענין זה (הל' כלי המקדש פ"ח ה"א) טעונים ביאור. דבענין בגדי כהן הדיוט כתב:

בגדי כהן הדיוט הם ארבעה כלים: כתנת ומכנסים ומגבעות ואבנט, וארבעתן של פשתן לבנים וחוטן כפול ששה, **והאבנט לבדו רקום בצמר**.

והיקשו המפרשים, מפני מה לענין כתונת ומכנסים ומגבעות כתב הרמב"ם את מספר החוטים שמהם נעשו (ששה חוטי פשתן), ואילו לגבי האבנט לא ציין את מספר החוטים, דלכאורה היה לו לכתוב שהם נעשו מכ"ד חוטים - ששה של פשתן, ששה של תכלת, ששה של ארגמן וששה של תולעת שני.

כן העיר, למשל, ה'משנה למלך':

לא ידעתי למה לא ביאר לנו רבינו שהאבנט היה בו ד' מינים, דהיינו שש תכלת וארגמן תולעת שני, וכל מין היה כפול ששה, דנמצא דהיה כפול כ"ד חוטיין.

'משנה למלך' - אין לומר שהאבנט היה רק ממין אחד של צמר

והציע ה'משנה למלך', שאולי הרמב"ם סובר שאבנטו של כהן הדיוט נעשה אמנם מצמר, אך לא נעשה משלושת מיני הצמר - תכלת, ארגמן ותולעת שני, אלא רק ממין אחד של צמר (תכלת). ומשום כך כתב הרמב"ם רק "והאבנט לבדו רקום בצמר", וממילא משמע שיש להוסיף עוד ששה חוטיין, וכמספר חוטי הפשתן.

אך ה'משנה למלך' עצמו דחה אפשרות זאת, משום שמכל סוגיות הגמרא משמע שלדעת רבי, אבנטו של כהן הדיוט היה ממש כאבנטו של כהן גדול, וכשם שאבנטו של כהן גדול היה מארבעה מינים כך היה גם אבנטו של כהן הדיוט. וכפי שכתב:

וכי תימא דס"ל דדין זה אינו אלא באבנטו של כ"ג, אבל באבנטו של כהן הדיוט לא היו מד' מינים, כי אם משניים, דהיינו צמר ופשתים. זה אינו, דהא למ"ד דאבנטו של כ"ג זהו אבנטו של כהן הדיוט, אין שום חילוק ביניהם כלל.

ומשום כך נשאר ה'משנה למלך' בקושיה על הרמב"ם, וסיים:
סוף דבר: דברי רבינו צריכים אצלי תלמוד.

מפרשי הרמב"ם - הרמב"ם מסכים שהאבנט היה מד' מינים

וב'מרכבת המשנה' כתב:

והאבנט לבדו רקום בצמר. עיין משנה למלך. ופשוט דלא הוצרך רבינו לבאר מ"ש בתורה.

ורצונו לומר, שודאי הרמב"ם סובר שהאבנט נעשה מד' מינים, והטעם שלא כתב זאת הוא משום שלא ראה צורך לבאר דברים הכתובים בפירוש בתורה. ובספר 'מעשה רוקח' הוסיף שאע"פ שהרמב"ם לא כתב זאת בפירוש, מ"מ רמז לכך:

ולענ"ד נראה הדבר פשוט, דרבינו לישנא דקרא נקט, דכתיב בפרשת תצוה 'ואבנט תעשה מעשה רקם', ובפרשת פקודי כתיב 'ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן' וגו', א"כ ה'מעשה רקם' דכתיב בתצוה מד' מינין. ורבינו שהעתיק 'רקום בצמר' היינו נמי מד' מינין, שהרי התכלת וארגמן ותולעת שני צמר היו.

כלומר, כשכתב הרמב"ם שהאבנט היה רקום בצמר, רמז בזה שהוא היה עשוי מד' מינין, דהיינו שהוא נעשה מעשה רקום, הכולל ד' מינין.

מהדו"ק לרלב"ג - מין אחד של צמר

במהדורה קמא של פירוש הרלב"ג לספר שמות (כה, מ - 'עֲשִׂיתָ לָהֶם אֲבָנִיִּים) מובא:

ואולם מלאכת האבנטים אינה כמלאכת האבנט של כהן גדול, וזה דבר נתבאר בחוש לרבותינו ז"ל, ויש לו סמך עוד ממה שנאמר בזה בפרשת אלה פקודי,

כמו שיתבאר שם. והנה א חשוב שמלאכת האבנט של כהן גדול הייתה יותר יפה במלאכתה, ואולם באבנט של כהן הדיוט לא היה כי אם מין אחד מצמר.

כלומר, אע"פ שאבנט כהן הדיוט היה עשוי כלאים, כאבנטו של כהן גדול, מ"מ לא היה דומה ממש, דאילו אבנטו של כהן גדול היה עשוה משלושה מיני צמר, אך אבנטו של כהן הדיוט היה רק ממין אחד של צמר (תכלת).

ומהדורה זו הייתה לפני ה'משנה למלך', שכתב:

וראיתי לרלב"ג בפ' תצוה דאבנט של כהן הדיוט לא היה כי אם מין אחד של צמר ע"כ.

מהדו"ב והתועליות לרלב"ג - שלושה מיני צמר

אולם במהדורא בתרא שינה הרלב"ג את דעתו, וכתב (שם):

וכן א חשוב שמלאכת האבנטים הייתה כמלאכת אבנטו של כהן גדול, לפי שכבר כללם שם במה שאמר (לט, כט) "ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני".

וכן כתב שם בתועליות⁶⁰ (לפרשת תצוה, חלק ב', תועלת ב', שורש א'):

והנה בגדי כהן הדיוט היו מפשתן שחוטו כפול ששה, זולת האבנט שהיה מצמר ופשתים, והוא היה מעשרים וארבעה חוטין: ששה של פשתן, ושמונה עשר משלושה מיני צמר, שהם תכלת וארגמן ותולעת שני. וכולם היו מעשה רוקם, לא מעשה מחט, אבל מעשה אורג. וזה כולו שווה באלו הבגדים, בבגדי כהן גדול ובבגדי כהן הדיוט.

נמצא שלמסקנה סבר הרלב"ג כדעת שאר הראשונים שאבנטו של כהן הדיוט היה של ארבעה מינים - שש, תכלת, ארגמן ותולעת שני.

המאירי - מין אחד של צמר (תכלת)

לעיל הבאנו את פסק המאירי במסכת חולין (קלח):

אבנט של כהן גדול בכל השנה ענינו כאבנט של כהן הדיוט, ר"ל שהוא של כלאים, והוא שש ותכלת, שהשש הוא של פשתן והתכלת של צמר.

60. התועליות נוספו למהדורא בתרא. עיין בכל זה בהערות המהדיר לפירוש הרלב"ג בהוצאת "מעליות", ובחוברת "מגדים" (כט, עמ' 41-58).

ומרהיטת לשונו נראה שהבין כהסבר הרלב"ג במהדו"ק, שהאבנט של כהן הדיוט היה רק ממין אחד של צמר, דהיינו תכלת.

המאירי הסביר את הסוגיה בשבת לאור שיטתו הנ"ל

וסיוע לדבר, מדבריו בסוגיה בשבת (כ"א). דכפי שהבאנו לעיל, הראשונים היקשו מדוע א"א להדליק את מנורת המקדש בפתילות העשויות מהאבנטים, שהרי למרות שיש בהם צמר, יש בהם גם פשתים, והו"ל 'כרך דבר שמדליקין עם דבר שאין מדליקין' שנאסר רק לגבי שבת ולא למנורה. וכל הראשונים דלעיל תירצו שכיון שישנם שלושה מיני צמר ורק מין אחד של פשתן, הרי הוא בטל במיעוטו. ואולם המאירי כתב:

זה שאמרו מבלאי מכנסי הכהנים ומהמייניהם היו מפקיעים ובהם היו מדליקים, והרי אבנט מיהא כלאים היה של צמר ופשתים, וכבר ביארת שכל שכך דבר שמדליקין עם דבר שאין מדליקין אסור בהדלקה, לא נאמרה שמועה זו במנורה אלא בשמחת בית השואבה.

ומדבריו אלו משמע שהבין שהאיסור להדליק כשכך דבר הנדלק עם דבר שאינו נדלק אינו רק לענין שבת, אלא גם לענין מנורת המקדש. ונראה שהוצרך להסביר כן, משום שלשיטתו יש רק מין אחד של צמר, וא"א לתרץ כתירוץ התוס' ושאר הראשונים שהפשתן בטל במיעוטו. ודו"ק.

הלכה - ארבעה מינים

ועכ"פ ברור שאין הלכה כדעת המאירי, אלא כדעת כל הראשונים - רש"י, תוס', רא"ש, רמב"ן, רשב"א, ריטב"א, רמב"ם, סמ"ג, רלב"ג - הסוברים שהאבנט היה עשוי מארבעה מינים - פשתן, תכלת, ארגמן ותולעת שני. וכן פסקו ה'קריית ספר' (כלי המקדש, פ"ח) וה'תפארת ישראל' (הקדמה לסדר מועד, כללי בגדי קדש של כהונה, ד"ה האבנט), ו'הערוך השלחן' (העתידי, הל' כלי המקדש, סי' כ"ח, אות ו').

1. מעשה רוקם

בירור - האם צריך 'מעשה רוקם' באבנט כהן הדיוט

בציווי התורה בענין אבנט כהן גדול, נאמר שהוא צריך להיות 'מעשה רוקם'⁶¹
(שמות כח, לט):

וְשִׁבְצָתָהּ הַכֹּהֲנֹת שֵׁשׁ וְעֵשִׂיתָ מִצְנָפֶת שֵׁשׁ וְאַבְנֵי תַעֲשֶׂה מַעֲשֵׂה רֶקֶם:

אולם באבנטי שאר הכהנים לא הוזכר דין זה, וכתוב בסתמא שיש לעשות להם
אבנטים (שם, שם, מ):

וְלִבְנֵי אֶהְרֹן תַעֲשֶׂה כִתְנֹת וְעֵשִׂיתָ לָהֶם אַבְנֵיִם וּמִגְבְּעוֹת תַעֲשֶׂה לָהֶם לְכָבוֹד
וְלְתַפְאֶרֶת:

ויש לדון האם גם אבנט כהן הדיוט היה צריכה להיות 'מעשה רוקם', או שזהו
דין מיוחד לאבנט כהן גדול.

רמב"ם - אבנט כהן גדול אינו דומה לאבנט כהן הדיוט

הזכרנו לעיל את דברי הרמב"ם (הל' כלי המקדש פ"ח ה"א) לענין בגדי כהן הדיוט:

בגדי כהן הדיוט הם ארבעה כלים: כתנת ומכנסים ומגבעות ואבנט, וארבעתן של
פשתן לבנים וחוטן כפול ששה, והאבנט לבדו רוקם בצמר.

ובהלכה ב', בדברו על בגדי כהן גדול, כתב:

בגדי זהב הן בגדי כהן גדול, והם שמנה כלים: הארבעה של כל כהן, ומעיל ואפוד
וחושן וציץ. ואבנטו של כהן גדול מעשה רוקם הוא, ואינו⁶² דומה במעשיו לאבנט
כהן הדיוט.

61. ובביאור 'מעשה רוקם' נחלקו רש"י והרמב"ם. רש"י כתב (שמות כו, לו) שזהו מעשה מחט הנראה משני עברי הבוד, אך הרמב"ם הבין (הל' כלי המקדש פ"ח ה"ו) שזהו מעשה מחט הנראה רק מצד אחד של האריג.

62. גירסת הדפוסים היא: "והוא דומה במעשיו לכהן הדיוט", וזו כמובן משמעות הפוכה. אך בכל כתבי היד הגירסא היא: "ואינו דומה", וכן גירסת ה'קריית ספר', ודפוס וינציא, ודפוסים נוספים, וכפי שהביא המשנה למלך' בסוף דבריו. ועיין בערוה"ש (הל' כלי המקדש, סי' כ"ח אות ו') שכתב דברור לו שהגירסא היא 'והוא דומה'. וצ"ע מנין ברור לו כן, נגד כל כתבי היד והדפוסים הראשונים.

וניסו המפרשים להבין במה שונה אבנטו של כהן הדיוט מאבנטו של כהן גדול, והלא מדברי רבי משמע שהם שוים לכל דבר, וגם לענין הלכה כבר נתבאר ששניהם עשויים מארבעה מינים, וא"כ במה הם חלוקים זה מזה.

מנחת חינוך, ערוך השלחן – רק אבנט כהן גדול היה 'מעשה רוקם'

וה'משנה למלך' הציע לומר, שדוקא אבנטו של כהן גדול צריכה להיות 'מעשה רוקם', כפי שכתב בהלכה ב', ואילו אבנטו של כהן הדיוט אינו צריך להיות מעשה רוקם. וכן הבין ה'מנחת חינוך' (מצוה צ"ט, אות א):

ודעת הר"מ דוקא אבנט של כהן גדול היה מעשה רוקם.

וכן הבין ה'ערוך השלחן' (הל' כלי המקדש, סי' כ"ח, אות ו) בדעת הרמב"ם⁶³. וזו לשונו:

לדעתו (של הרמב"ם) מעשה רוקם לא היה רק באבנטו של כהן גדול. וזה לשון הרמב"ם... ואבנטו של כהן גדול מעשה רוקם הוא, והוא דומה במעשיו לאבנט כהן הדיוט. עכ"ל. כלומר ששניהם היו עם צמר ומד' מינים, לבד המעשה רוקם שהיה רק בכהן גדול.

'משנה למלך' – א"א לומר שרק באבנט כהן גדול צריך 'מעשה רוקם'

אולם ה'משנה למלך' דחה אפשרות זו, דמנין לרמב"ם לחלק כן. ועיי"ש שהאריך קצת בדבר, וסיים:

ומ"מ לא ידעתי מנין לו דין זה שיש הפרש בין אבנט כ"ג לשל הדיוט לענין מעשה רוקם... דמהיקש הכתוב דכתיב 'אותם' אנו למדים דאף אבנט של כהן הדיוט הוא של כלאים אף שלא נזכר בהם דין זה, וא"כ מנא לן שיהיה ההיקש למחצה ולא לכל דבר. וכעת הדבר צריך אצלי תלמוד.

וה'קריית ספר' הבין גם הוא שרק אבנטו של כהן גדול היה 'מעשה רוקם', וכתב שהרמב"ם למד זאת ממה שלגבי אבנט דהדיוט כתוב בתורה רק "תכלת", ואילו לגבי אבנט דכהן גדול כתוב "מעשה רוקם". ובלשונו:

ואבנטו של כה"ג מעשה רוקם הוא, ואינו דומה במעשיו לאבנטו של כהן הדיוט, דאבנטו של כהן הדיוט כתיב ביה תכלת, והאי לא כתיב ביה אלא מעשה רוקם.

אך ה'משנה למלך' דחה דבריו:

63. אף שגרס 'והוא דומה', וכנ"ל.

ולא הבינותי דבריו, דבאבנט כהן הדיוט לא כתיב ביה תכלת, אלא סתם כתיב "ולבני אהרן תעשה אבנטים". ובאבנט כהן גדול כתיב ביה "תכלת", וכדכתב בפרשת פקודי "ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני מעשה רוקם" ופסוק זה באבנט כהן גדול מיירי... הרי לך הדבר מבואר דבאבנט דכהן גדול כתיב ביה תכלת ומעשה רוקם, אבל באבנט כהן הדיוט לא כתיב ביה אלא אבנט סתם, ונחלקון בזה אם נלמוד מאבנט כהן גדול לאבנט כהן הדיוט או לא, ואם כן לדידן דקי"ל דאבנטו של כהן גדול זהו אבנטו של כהן הדיוט, מנא לן לחלק בשום דבר ביניהם.

מלשון הרמב"ם מבואר שגם אבנט דהדיוט היא 'מעשה רוקם'

ואנו נוסיף להקשות, דלכאורה אף שהרמב"ם נקט לשון 'מעשה רוקם' רק לגבי אבנטו של כהן גדול, מ"מ הזכיר לשון דומה לגבי אבנט כהן הדיוט, וכתב שהוא "רקום בצמר", ומשמע מלשון זו שאף הוא נעשה בעבודת רקמה, וגם הוא צריך להיות 'מעשה רוקם'.

'שערי היכל' – אבנט כהן גדול היה מקושט ויפה יותר

ובספר 'שערי היכל' (פירוש למסכת יומא בהוצ' מכון המקדש, מערכה י"ב) ביארן:

נראה שהרמב"ם מיישב את ההלכה עם פשט הכתוב בפרשת תצוה, לפיו האבנט של כהן הדיוט איננו "מעשה רוקם". לדעתו, האבנט של כהן הדיוט רוקם בתכלת וארגמן ותולעת שני, ולזה כוונת הרמב"ם באומרו שהוא "רקום בצמר" ... מאידך, "מעשה רוקם" משמעו - מעשה מיוחד של אמן רקמה, כפי שהרמב"ם מסביר בהמשך (הלכה טו), שהכוונה לציורים ועיטורים שונים. דבר זה, לדעתו, אכן נאמר בכהן גדול בלבד. נמצא, שהאבנטים עשויים מאותם חומרים, אלא שאבנטו של כהן גדול מקושט ויפה יותר.

כלומר, באמת גם אבנט דכהן הדיוט היה רוקם בצמר, אך לא היה 'מעשה רוקם', במובן של 'מעשה מיוחד של אמן רקמה', וענין אומנותי זה היה נעשה רק באבנטו של כהן גדול.

כן מבואר בספר החינוך

וכעין זה כתב בספר החינוך (מצוה צט):

של כהן הדיוט הם ארבעה כלים... וארבעת כלים אלה של פשתן, היו לבנים וחוטן כפול ששה, והאבנט לבדו רוקם בצמר... ושל כהן גדול הם שמונה... ומעשה רוקם היו עשויין, אבל לא היה דומה רקימתן לרקימת האבנט של כהן הדיוט.

הרי שביאר ג"כ, שאבנטו של כהן הדיוט היה רקום, אך רקימת בגדי הכהן הגדול הייתה שונה במעשיה מרקימת האבנט של הכהן ההדיוט.

הנצי"ב - כנ"ל, ואינו לעיכובא

וכן ביאר הנצי"ב מוואלוז'ין (העמק דבר, שמוות לט, כט), והוסיף שהבדל זה אינו לעיכובא:

ואע"ג דמלשון הרמב"ם שם משמע שלא נשתוו מעשה אבנט של כהן הדיוט לשל כה"ג, וכמש"כ במל"מ שם, מכ"מ אין זה לעיכובא, אלא מצוה להדר ביותר באבנטו של כה"ג יותר משל כהן הדיוט, ולא לחנם פורש בכה"ג שיהא מעשה רוקם, אלא שיהא אבנטו מהודר ביותר. אבל כל זה אינו אלא למצוה, ומכ"מ גם של כהן הדיוט כשר אם הוא מהודר ביותר, אע"ג שאין בזה מצוה כמו בשל כה"ג.

רמב"ן - גם אבנט כהן הדיוט היה מעשה רוקם

ומדברי הרמב"ן (שמוות לט, כט) שהוזכרו לעיל, מבואר שאין הבדל כלל בין האבנטים, אפילו לענין 'מעשה רוקם'. ובלשונו:

ופירש באבנט שעשו אותו שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני - ולא נתפרש זה בצוואה, רק מה שנאמר באבנט תעשה מעשה רוקם נודע שהוא רוקם בארבע מינין הללו... והאבנט הזה הוא גם באהרן ובניו, כדעת האומר אבנטו של כהן גדול זהו אבנטו של כהן הדיוט.

רלב"ג - כנ"ל

וגם בתועליות הרלב"ג המוזכרים לעיל כתב שאבנטו של כהן הדיוט היה 'מעשה רוקם':

הנה בגדי כהן הדיוט היו מפשתן שחוטו כפול ששה, זולת האבנט שהיה מצמר ופשתים... וכולם היו מעשה רוקם, לא מעשה מחט, אבל מעשה אורג. וזה כולו שווה באלו הבגדים, בבגדי כהן גדול ובבגדי כהן הדיוט.

תוס' ורא"ש - אבנט כהן הדיוט היה 'מעשה רוקם'

והנה, הזכרנו לעיל, את דברי התוס' והרא"ש בשם ה"ר מנחם, שיסוד מחלוקת ראב"ש ורבי הוא, האם 'מעשה רוקם' דכתיב גבי אבנט כהן גדול קאי גם אאבנט דכהן הדיוט. ושם כתבו שלדעת רבי, דהלכתא כוותיה, דין 'מעשה רוקם' מוסב

על שניהם, לפי שהושוו האבנטים זה לזה לכל דבר. ונמצא שגם לשיטתם אבנטי כהן הדיוט היו 'מעשה רוקם'.

מסקנה - גם באבנט כהן הדיוט צריך 'מעשה רוקם'

העולה מכל הנ"ל הוא, שלדעת כל הראשונים (תוס', רא"ש, רמב"ן, סמ"ג, רלב"ג, החינוך) גם אבנטו של כהן הדיוט צריך להיות 'מעשה רוקם', וכן נראה בדעת הרמב"ם (כהסבר המשנה למלך, ודלא כמנח"ח והערוה"ש וה'קריית ספר'), אלא שלפי דעתו (ולדעת החינוך) רקמת הכהן הגדול צריכה להיות מהודרת ומקושטת יותר, וגם זה הוא רק לכתחילה ולא לעיכובא (הנצי"ב).

תכלת

א. תכלת מעכבת בבגדי כהונה

אחר שביארנו בסייעתא דשמיא שלדעת כל הראשונים (חוץ מהמאירי) ולדעת רבים מן האחרונים האבנט צריך להיעשות מד' מינים, וביניהם התכלת, יש לדון, האם חסרון התכלת מעכב את העבודה, או שמא הוא נצרך אמנם למצוה מן המובחר, אך חסרונו אינו מעכב את הקרבת הקרבנות, וניתן להקריבם גם עם אבנט לבן, שלא נצבע בתכלת.

הגרצ"ה קלישר - התכלת אינה מעכבת

והנה, בענין ציצית מבואר במשנה (מנחות לח.) שהתכלת אינה מעכבת:

התכלת אינה מעכבת את הלבן, והלבן אינו מעכב את התכלת.

ובספר דרישת ציון, כתב הגרצ"ה קלישר (מאמר קדישין, אות ג', בתשובה לרעק"א) שמכאן יש ללמוד שגם לענין בגדי כהונה - התכלת אינה מעכבת את שאר המינים. והוסיף לתמוך סברא זו במה שלא מצינו בתורה ובש"ס מקור מפורש האומר שהתכלת מעכבת בבגדי הכהונה. ובלשונו:

כשם שילפינן ציצית מבגדי כהונה, הכא נמי נילף בגדי כהונה מציצית, וקיי"ל בציצית התכלת אינה מעכבת את הלבן, ועונש של לבן יותר מעונשו של תכלת

כדאיתא במנחות (מג:), **הכי נמי בבגדי כהונה אינו מעכב**. ועוד שבכל דוכתא קאמור בש"ס עיכובא מנא לן, והכא לא מצינו עיכובא בקרא ובש"ס.

תוספתא - התכלת מעכבת

אולם בתוספתא דמנחות (פ"ו ה"א) שנו:

תכלת, וארגמן, ותולעת שני, ושש משזר - מעכבין זה את זה.

ומבואר להדיא שהתכלת מעכבת את שאר המינים בבגדי כהונה.

אין לומר שהתוספתא רק לשיטת רבי

והגאון ר' צבי פסח פרנק זצ"ל (מקדש מלך, עמ' ק"ט) כתב שניתן לומר שהתוספתא הלכה בשיטת רבי, הסובר שגם לענין ציצית התכלת מעכבת. אך לדעת חכמים, החולקים על רבי לענין ציצית, יודו שגם לענין בגדי כהונה אינה מעכבת. ובלשונו: **...ל"ל דתוספתא הנ"ל נמי כרבי אתיא, ולהכי שפיר תניא דתכלת מעכב בגדי כהונה.**

אולם לכאורה זהו דוחק גדול, שכן בהמשך התוספתא הנ"ל (ה"ג) הביאו גם את דין הציצית, ואמרו שהתכלת אינה מעכבת:

התכלת והלבן - אין מעכבין זה את זה. מצוה שיקדים לבן לתכלת, ואם הקדים תכלת ללבן - יצא.

ומבואר אם כן, שהתוספתא אינה הולכת בשיטת רבי אלא בשיטת חכמים, ונמצא שלענין בגדי כהונה גם הם מודים שהתכלת מעכבת. וכבר העיר כן הגאון מקארלין (שאלת דוד, דרישת ציון וירושלים, מאמר שלישי):

מבואר בתוספתא דמנחות פ"ו וז"ל: 'תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר מעכבים זה את זה'... ומסיים בתוספתא הנ"ל: 'התכלת והלבן אין מעכבים זה את זה, מצוה שיקדים הלבן לתכלת, ואם הקדים התכלת ללבן לא יצא'. הרי מבואר דאף דהתוספתא הנ"ל סוברת דלגבי ציצית תכלת אינה מעכבת ללבן, לבגדי כהונה מעכבים.

והגרצ"פ פרנק ניסה להסביר בדוחק, שאולי מה שאמרו בתוספתא לענין ציצית שאין התכלת מעכבת זהו רק לענין הקדמת התכלת ללבן, אך אם אין תכלת כלל היא מעכבת, וכשיטת רבי:

והוא דאמר שם בסיפא דתוספתא דבציצית אין התכלת מעכב, היינו נמי כרבי ולהקדים, דלא עדיפא ממתני' דמוקמינן להקדים.

ואולם גם זהו דוחק עצום, שהרי מיד אח"כ אמרו: "מצוה שיקדים לבן לתכלת ואם הקדים תכלת ללבן יצא", ומשמע שהרישא אינה מדברת על הקדמת התכלת ללבן, אלא על חסרון התכלת לגמרי. ודוחק גדול לומר בזה 'תנא סיפא לגלויי ארישא' (כפי שכתב שם הגרצ"פ⁵), שאם כן הרישא מיותרת לגמרי.

ואכן, גם הגרצ"פ לא כתב דבריו אלא בדרך אפשרות, והסכים שאין דבריו מוכרחים כלל:

והנה אף שהעליתי ליישב שלא יהיו דבריהם נסתרים מהתוספתא, אבל הרי גם להיפך אין לנו הכרח גמור דבבגדי כהונה אין התכלת מעכב.

הגרצ"פ - חסרון התכלת מהווה חסרון בבגדי כהונה, ומעכב את העבודה

וב'מקדש מלך' (שם) העיר עוד, שלכאורה אין להשוות דין תכלת בציצית (שאינו מעכב) לדין תכלת באבנט, משום שחסרון התכלת באבנט מהווה חסרון בבגדי כהונה, שמעכב את העבודה. ובלשונו:

אמנם בעיקר הענין חדחית לן בדרישת ציין דתכלת אינו מעכב בבגדי כהונה משום דליף מציצית, יש לדון בה טובא, דהא בציצית גופא נהי דאינו מעכב, היינו דמצות לבן אינו בטל בחסרון תכלת, אבל מ"מ פשוט הוא דמ"ע של תכלת ביטל ועבר עלה בעשה...

וממילא י"ל דבבגדי כהונה הוי בכלל חיסור בגדים, דזה ודאי מעכב העבודה. ואין נאמר דכמו דאינו מעכב בציצית לא יעכב גם בבגדי כהונה, הרי גם לענין מ"ע דציצית ודאי מעכב וביטל ועבר על מ"ע דתכלת, א"כ גם בבגדי כהונה נימא דחיסור מצות בגדי כהונה, וי"ל ואכ"מ.

הראי"ה קוק - תלוי במחלוקת הפוסקים אם מטילים חוטי לבן במקום התכלת

ובהערות הגרצ"פ לספרו הנ"ל (שם) הביא את דברי הראי"ה קוק, שלכאורה דין זה תלוי במחלוקת הפוסקים לענין תכלת בציצית (מובא בב"י, או"ח סי' י"א), אם אמרינן שכשאין לבנו תכלת יש להטיל חוטי לבן במקום חוטי התכלת (ב"י בדעת הרמב"ם⁶), או שאין צורך להטיל חוטי לבן במקום חוטי התכלת (ר"י אבוהב בדעת הרמב"ם, שו"ת הרא"ש כלל ב'). דלמ"ד שיש להוסיף חוטי לבן במקום חוטי התכלת החסרים, הרי שאין

כאן חסרון בבגד עצמו, אלא רק חסרון בצבע, וחזותא לאו מילתא היא להיחשב חסרון בבגדי כהונה. אך לשיטת הסוברים שאין להטיל חוטי לבן במקום חוטי התכלת, ודאי יש כאן גם חסרון בבגדים עצמם, וחסרון התכלת מעכב את העבודה.

ואלו דבריו:

על מה שכתבתי לדחות הוכחת הגרצ"ק דאין תכלת מעכב בבגדי כהונה מציצית, ואמרתי דשאני בגדי כהונה דחסור בגדים מעכב, על זה השיב הגרא"י קוק דתליא בפלוגתא דהא דאין תכלת מעכב אי אמרינן דמ"מ מן החוטין לא יחסר, דלפי"ז אין כאן אלא חסר צבע, ועל חסרון צבע וחזותא לא נאמר דהוי מחוסר בגדים, משא"כ אם נאמר דאין התכלת מעכב הכוונה דמיירי נמי בחיסר חוטין, בזה י"ל דיש כאן פסול מחוסר בגדים.

ובהערות בן המחבר ביאר:

הכוונה כאן לדברי הב"י באו"ח סי' י"א, שהביא דברי הר"י אבוהב שדייק מהרמב"ם שאם אין לנו תכלת נטיל שני חוטי לבן. והב"י שם חלק עליו ופי' בדברי הרמב"ם, דבעושה לבן לבד בעינין ח' חוטים כפולים שהם ד' חוטים. ובסימן י"ג הביא הב"י בשם שו"ת הרא"ש כלל ב' שבזמן שאין תכלת סגי מדאורייתא בשני חוטי לבן, אלא שאנו נותנין וממלאין הד' חוטי זכר לתכלת. עיי"ש.

הגרצ"פ - יתכן שלכ"ע מעכב

אמנם הגרצ"פ פראנק פיקפק בעיקר דברי הרב קוק, וסבר דאולי יש לומר שאף לשיטת הב"י שמטילים חוטי לבן במקום חוטי התכלת, עדיין יהיה בזה עיכוב, דאולי חזותא כן מעכבת בבגדי כהונה:

ואני השבתי לו, דמ"מ אין הכרח מציצית, דדילמא חזותא נמי מעכב.

להלכה - אין להתיר עבודה במקדש ללא תכלת

לסיכום, נראה שאין להתיר עבודה במקדש ללא תכלת, שהרי בתוספתא מבואר שהתכלת מעכבת את שאר המינים, ומבואר שם שזהו גם אליבא דרבנן דסברי שבציצית התכלת אינה מעכבת.

ומלבד זאת, לפי הבנת מהר"י אבוהב ברמב"ם ולפי הרא"ש, חסרון התכלת נחשב חסרון בבגדי כהונה, שמעכב את העבודה. ואפשר שאף להבנת הב"י בדעת הרמב"ם יש להחשיב זאת כחסרון המעכב את העבודה.

ב. תכלת מן החלזון

בירור - האם התכלת של האבנט צריכה להיות מחלזון

אחר שביארנו בסייעתא דשמיא, שהתכלת מעכבת את שאר המינים, נבוא לדון אם תכלת זו צריכה להיות דוקא מן החלזון, וכמו שמצינו לענין הציצית, או שתכלת זו יכולה להיות גם משאר סממנים.

רש"י - דוקא חלזון

והנה בתחילת פרשת תרומה (שמות כה, ג-ד) כתוב:

וְזֹאת הַתְּרוּמָה אֲשֶׁר תִּקְחוּ מֵאֲתָם זָהָב וְכֶסֶף וְנַחֲשֹׁת: וְתִכְלַת יָאֲרֶגְמֹן וְתוֹלַעַת שְׁנִי וְשֵׁשׁ וְעִזִּים:

ופירש רש"י:

ותכלת - צמר צבוע בדם חלזון, וצבעו ירוק⁶⁴.

ומבואר דסבירא ליה לרש"י שהתכלת האמורה בבגדי הכהונה, היא הצמר הצבוע בדם החלזון. ומשמע דזהו בדוקא, ולעיכובא.

רמב"ם - רק בציצית צריך חלזון

אולם מדברי הרמב"ם משמע שדוקא בציצית צריך תכלת מן החלזון, אך בבגדי כהונה אין צריך דוקא חלזון. שבענין בגדי כהונה כתב (הל' כלי המקדש פ"ח ה"ג):

ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכוחל, הארגמן הוא הצמר הצבוע אדום, ותולעת השני הוא הצמר הצבוע בתולעת.

ולא ביאר כלל שצריך לצבוע התכלת בדם החלזון.

ובהל' ציצית (פ"ב ה"א) כתב:

תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע. **והתכלת האמורה בציצית** צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע

64. וכעין מה שכתב כאן שצבע התכלת הוא ירוק, כתב גם בענין הציצית (במדבר טו, לח):

"תכלת - צבע ירוק של חלזון".

באותה צביעה **פסול לציצית** אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטריס או בשחור או בשאר המשחרין הרי זה פסול לציצית.

ובהמשך דבריו (שם, ה"ב):

כיצד צובעין **תכלת של ציצית**? לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושין כדי שיקלוט את העין, **ואחר כך מביאין דם חלזון** והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו ובים המלח הוא מצוי, ונותנין את הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו הקמוניא וכיוצא בהן כדרך שהצבעין עושין ומרתיחין אותו ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע. **וזו היא התכלת של ציצית.**

ומבואר מדבריו שבכל מקום בתורה די בצמר הצבוע "כפתוך שבכחול", ואין הכרח לצביעה ע"י חלזון. ואילו "תכלת של ציצית" בלבד צריכה "צביעה ידועה", והיינו הצביעה הנעשית ע"י דם חלזון.

'משנה למלך' – גם בבגדי כהונה צריך חלזון

וה'משנה למלך' (הלי כלי המקדש, שם) הביין בדעת הרמב"ם, דסבירא ליה שגם בבגדי כהונה צריך תכלת, אלא שלא כתב כן מפני שסמך על דבריו בהל' ציצית:

ותכלת האמורה בכל מקום כו'. כדומה לדברים כתב בריש הלכות ציצית. **ולא ידעתי למה לא ביאר רבינו שצבע זה צריך שיהיה בדם חלזון**, ואף אם ימצא צבע אחר שיהא עינו דומה לעצם השמים פשיטא דלא מהני כיון שאינו מדם חלזון. ובריש פ"ב מהלכות ציצית ביאר רבינו שתכלת האמור בציצית הוא מדם חלזון, **ופשיטא שגם כאן הדין כן.** ואולי סמך על מ"ש בהלכות ציצית.

ר' אברהם בן הרמב"ם – התכלת צבועה בדם חלזון

וכן מתבאר מדבריו ר' אברהם, בנו של הרמב"ם, שכתב בפירושו לתורה (שמות כה, ד):

ותכלת - צמר צבוע מראה דומה למה שנראה ממראה הרקיע שהוא כחול טהור, (מראה ממוצע) בין הכחול העמוק והלובן, **וצביעתו בדם חלזון, לא בזולתו**, כמו שביארנו הקבלה בתכלת של ציצית.

ובהמשך ביאורו לפסוק זה, הביא מחלוקת בענין תולעת השני, אם היא ממשי או מצמר (ראה לקמן), וכתב על הדעה השנייה:
הוא הנכון. כן מקובל מאת אבא מרי ז"ל.

וניתן להבין, שכשם שדבריו בענין תולעת השני נתבארו לו בקבלה מאת אביו, כך גם דבריו בענין התכלת. ולפי זה, יוצא שהרמב"ם סבר שהתכלת של בגדי כהונה הייתה מחלזון. ומאידך, ניתן להבין שדוקא לענין תולעת שני הייתה לו קבלה, כפי שציין בפירושו, אך שאר דבריו נכתבו מדעת עצמו, ואין הוכחה שהם עברו אצלו במסורת מאביו.

רוב ככל האחרונים - לדעת הרמב"ם אין צריך חלזון בבגדי כהונה

ואכן, רוב ככל האחרונים הבינו מרהיטת לשון הרמב"ם, שהוא מחלק בין תכלת דציצית לתכלת דבגדי כהונה, וכדאמרו. כן כתב ה'מרכבת המשנה' (הלי ציציית פ"ב ה"א):

והתכלת וכו'. משמעות לשון זו דשאר תכלת הנזכר בבגדי כהונה כשר באסטיס אע"פ שאינו מתקיים, ובעת שיכהה יפסל. ודלא כמ"ש המשנה למלך פ"ח מה' כלי המקדש ה"ג. ולא ידעתי מאי פסקא דהמשנה למלך. ואנו לא מצאנו דין זה רק בציצית...

וכן הבין ה'ערוך השלחן' (הלי כלי המקדש, סי' כ"ח, אותיות ט-יא):

כתב הרמב"ם... ופלא גדול שלא הזכיר חלזון דצריך בתכלת, כמו בתכלת דציצית... אבל באמת מדבריו רפ"ב מצצית משמע להדיא דחלזון א"צ רק בצצית... והגם דדבר פשוט הוא בכל המפרשים דכל תכלת הוא בדם חלזון, מ"מ דעת הרמב"ם אינה כן... מיהו איך שהוא, לפי דעת הרמב"ם לא היה חלזון רק בצצית בלבד.

וכן כתב בעל ה'תפארת ישראל' על המשנה (הקדמה לסדר מועד, כללי בגדי קדש של כהונה):

הדבר שאני מסופק בו הוא, אם באמת צריך לתכלת חלזון דוקא. דהנה כפי הנראה מהרמב"ם (כלי המקדש פ"ח) דבתכלת שבבגדי כהונה א"צ חלזון. ותמנהי על הרב משנה למלך שם שרצה לומר שהרמב"ם סמך את עצמו על מה שכתב בפ"ב מהל' ציצית, דבתכלת שבציצית צריך חלזון, וכמו כן דינו כאן. ולפי עניות דעתי אי אפשר לומר כן, דשם בהל' ציצית ממקומו הוא מוכרע שהרמב"ם מחלק בין הדבקים... מדבריו נראה ברור כשמש שמחלק בין תכלת שנזכר בציצית לתכלת שנזכר בכל מקום בתורה, ודלא כהרב משנה למלך ה"ל.

ולכך נטתה דעת הגרי"מ טוקצינסקי (עיר הקדש והמקדש, ח"ה, עמ' מ"ג):

...כל דקדוק לשונו [של הרמב"ם] מורה שתכלת האמורה בכל מקום לחוד ותכלת האמורה בציצית לחוד. בתכלת האמורה בכל מקום אומר רק לדייק על המראה, ואילו בתכלת של ציצית מביאין דם חלזון כו' "וזו היא התכלת של ציצית" ... ומובן

עתה מה שבהל' כלי מקדש (פ"ח ה"ג) בתכלת של בגדי כהונה לא זכר הרמב"ם כלל מחלזון, ומסולקת תמיהתו של המל"מ שם.

וכן הבינו עוד אחרונים רבים בדעת הרמב"ם (שו"ת אבני נזר, או"ח, סי' ט"ז, אות ח'; מרומי שדה להנצי"ב, מכתב בסוף מסכת מנחות; יד דוד על הרמב"ם הל' כלי המקדש פ"ח ה"ג; הרב קאפח שם, ובהל' ציצית פ"ב ה"א; ועוד).

תוספתא - תכלת שאינה מן החלזון פסולה

ובתוספתא דמנחות (פ"ט ה"ז) אמרו בפירוש שהתכלת צריכה לבוא מן החלזון בלבד. וכך אמרו:

תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון - פסולה.

ולכאורה תמוה מדוע הרמב"ם לא פסק כן, וכפי שהעיר בספר 'הר המוריה' (הל' כלי המקדש פ"ח ה"ג):

ע"י תוספתא פ"ט דמנחות וז"ל תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, שלא מן החלזון פסולה... וצ"ע למה לא ביאר רבינו זה.

הגרי"א הרצוג - א"א לומר שהתוספתא מדברת רק על ציצית

ואמנם הגרצ"ה קלישר (דרישת ציון, מאמר קדישין, אות ג') רצה לומר שברייתא זו מדברת רק על תכלת של ציצית, ולא על תכלת של בגדי כהונה. אך קשה מאד לומר כן, משום שמיד אח"כ מבארת התוספתא את דיני תולעת השני, ומבואר שהברייתא עוסקת בבגדי כהונה. וכן העיר הגרי"א הרצוג במכתב להגרי"מ טוקצינסקי (ע"ד הקדש והמקדש, ח"ה, עמ' נ"ז):

כמה מן הדוחק יש בזה לפרש דברי התוספתא "תכלת אינה כשרה אלא מן החלזון" לומר שהדברים מוסבים רק לענין ציצית, דהא תיכף לזה אמרו שתולעת שני אינה כשרה אלא מן ההרים וכו' שזהו מדבר בבגדי כהונה.

וכן מובא בספר ראשית בכורים (לר"ב מוילנא, ח"ב, סי' ב')⁶⁵:

ובתוספתא דמנחות... תכלת שלא מן החלזון פסולה וכו', ומשמע דרק בתכלת בבגדי כהונה קא עסיק התם, דומיא דתולעת שני ואינך, וא"כ גם בגדי כהונה בעי חלזון דוקא.

65. הספר אינו לפני, והציטוט מובא כאן מתוך הספר "מקדש מלך" להגרצ"פ פראנק, עמ' ק"ח.

הגרי"מ טוקצינסקי - יתכן שהגמרא לא סברה כהתוספתא

והגרי"מ ט' עצמו הציע (שם, עמ' מ"ה) שאולי הרמב"ם הבין שהגמרא שלנו חולקת על התוספתא, ומשום כך לא הזכירה אותה. אך כתב שאין זה מוכרח:

ואפשר לומר שגמרא דידן לא ס"ל כהתוספתא הלזו, ולפיכך לא הביאו התוספתא... אלא שאין להחליט בכך.

גמרא בשבת - מלאכת המשכן הייתה צריכה חלזון

ובגמרא בשבת (ע"ד): דנו בענין מלאכות קושר ומתיר בשבת, הנלמדות ממלאכת המשכן, וביירו איזו קשירה הייתה נעשית במשכן. וזה לשון הגמרא:

הקושר והמתיר. קשירה במשכן היכא הואי? - אמר רבא: שכן קושרין ביתדות אהלים... אמר אביי: שכן אורגי יריעות שנפסקה להן נימא קושרים אותה... אלא אמר רבא ואיתימא רבי עילאי: שכן צדי חלזון קושרין ומתירין.

ומבואר שבמלאכת המשכן היו משתמשים בחלזון. ופשוט שהשימוש בו היה לצביעה, וכמו שפירש רש"י (שם):

צדי חלזון - לצבוע התכלת בדמו.

ולכאורה משמע כשיטת רש"י על החומש, שחלזון זה היה מיועד לצביעת התכלת של האבנט.

ר"ן, שפת אמת - מדובר על צביעת היריעות והפרוכת

אולם ה'שפת אמת' (שם) הציע שמדובר על צביעת התכלת לצורך היריעות והפרוכת, ולא על צביעת התכלת של האבנט. וטעמו, משום שמלאכות שבת נלמדות מהמלאכות הנצרכות להקמת המשכן עצמו, ולא ממלאכות הנצרכות לבגדי כהונה (וביאר בזה מדוע לא נלמדה מלאכת קושר מן הקשירה שהייתה בציץ).

וכן כתב להדיא הר"ן (על הרי"ף, שבת לא, ד"ה והפוצע):

הנהן כולהו ממיסך ואילך עד קושר ומתיר שייכי ביריעות. ומפרש בגמרא דהואי בצידי חלזון.

וממילא אין עוד הוכחה שהתכלת של האבנט טעון צביעה ע"י חלזון⁶⁶.

66. ועיין עוד בדברי האחרונים (פני יהושע, שפת אמת, שבת של מי), שהעירו דלכאורה

תנחומא - התכלת למשכן הייתה מחלזון

ובמדרש תנחומא (תרומה, ה) מבואר גם כן שהתכלת של תרומת בני ישראל הייתה תכלת של חלזון, וזו לשון המדרש:

(ה) וזאת התרומה אשר תקחו מאתם... ותכלת וארגמן ותולעת שני ושיש ועזים ועורות אילים מאדמים - **תכלת שצובעין אותו בדם**, זכר לאות שכבר התקינו אבות העולם⁶⁷.

אלא שגם כאן נראה שמדובר על התכלת של היריעות, ולא על התכלת של בגדי הכהונה, דומיא דעזים ועורות אילים מאדמים.

פסיקתא זוטריתא - תרומת התכלת הייתה מיועדת ליריעות

ובפסיקתא זוטריתא (שמות, פרק לו, ז) אמרו:

המלאכה הייתה דים לכל המלאכה - שהביאו ישראל, כגון מטוה העזים והתכלת והארגמן, הייתה דים **ליריעות האהל והמשכן**.

ומבואר כנ"ל שהתכלת של התרומה, הייתה מיועדת ליריעות האהל והמשכן, ולא לבגדי הכהונה.

גמרא במגילה - החלזון נצרך להקרבת קרבנות

ובמסכת מגילה (י) מובא:

וזבולון מתרעם על מדותיו הוה, שנאמר (שופטים ה, יח) **זָבֻלוֹן עִם חֶרֶף נִפְשׁוּ לְמוֹת**, מה טעם - משום דנִפְתְּלִי עַל מְרוֹמֵי שְׂדֵהָ. אמר זבולון לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, לאחיי נתת להם שדות וכרמים - ולי נתת הרים וגבעות, לאחיי

לא הייתה צידת חלזון במדבר, חדא משום שלא הייתה אפשרות לצוד את החלזון במדבר (ודוחק גדול לומר שהם צדו אותו בים סוף), ועוד משום שבני ישראל תרמו את התכלת שהוציאו איתם ממצרים, כמבואר בפסוקי התורה (שמות לה, כג): **“וְכָל אִישׁ אֲשֶׁר נִמְצָא אֹתוֹ תְּכֵלֶת... הִבִּיאוּ”** ולא היה צורך לצוד עוד, וכמו שאמרו גם בפסיקתא זוטריתא (שמות, לה, כג): **“וְכָל אִישׁ אֲשֶׁר נִמְצָא אֹתוֹ תְּכֵלֶת וְאֲרָגְמָן - מִלְּמַד שֶׁהָיוּ לָהֶם מִמְצָרִים כֹּל מִיְּנֵי צִבְעוֹנֵין הַלְלוּ”**.

ועיין עוד ב'קרבן העדה' על הירושלמי (שבת ל), וב'תפארת ישראל' על המשנה (הקדמה לסדר מועד, כללי בגדי קדש של כהונה). וראה גם בתוס' (שבת צד. ד"ה ר"ש פוטר): **“ובמשכן היו צריכין לתחש וחלזון”**. ואכמ"ל.

67. המשפט “זכר לאות שכבר התקינו אבות העולם” אינו מובן, ורבו בו הפירושים. וכבר כתב ה"עץ יוסף": זה צ"ע גדול, ואולי שחסר כאן מה". ועיין עוד בקול הרמ"ז ובנחלת בנימין.

נתת להם ארצות - ולי נתת ימים ונהרות. אמר לו: **כולן צריכין לך על ידי חלזון**, שנאמר (דברים לג, ט) עמים הר יקראו... ושפוני טמוני חול. תני רב יוסף: **שפוני - זה חלזון**, טמוני - זו טרית, חול - זו זכוכית לבנה. אמר לפניו: רבונו של עולם מי מודיעני? אמר לו: **שם יזבחו זבחי צדק**, סימן זה יהא לך: כל הנוטל ממך בלא דמים - אינו מועיל בפרקמטיא שלו כלום.

ומפשט הדברים משמע שכל ישראל יצטרכו את החלזון המצוי בחלקו של זבולון כדי לזבוח זבחי צדק, והיינו שהקרבת הקרבנות תלויה וצריכה לתכלת שיהיה מופק מן החלזון. ועל כרחך תכלת זו תצטרך עבור האבנט, וכדעת רש"י שהתכלת של האבנט צריך לבוא מן החלזון.

רש"י - הגמרא אינה מדברת על בגדי כהונה

ואולם רש"י עצמו פירש שהגמרא לא מדברת על חלזון הנצרך לבגדי כהונה, ואף לא על חלזון הנצרך לציצית, אלא על חלזון המיועד לצביעת בגדי חולין חשובים ומכובדים. וזו לשונו:

כולן צריכין לך - כל אחיך יהו צריכין לך.

על ידי חלזון - חלזון עולה מן הים להרים, **וצובעין בדמו תכלת**, ונמכר בדמים יקרים. עמים הר יקראו - מכל השבטים יתקבצו להריך לקנות שפוני טמוני חול. שפוני זה חלזון - **שהוא דבר חשוב**, ספון - חשוב בלשון ברייתא.

וביאר רש"י שהפסוק "שם יזבחו זבחי צדק" אינו בא להורות שהתכלת תהיה נצרכת עבור הקרבת הקרבנות, אלא זהו סימן לכך שכל הנוטל ממנו בלא דמים לא יראה סימן ברכה:

מי מודיעני - על זאת לתת לי דמים, כל המוצא חלזון ונוטלו בלא דמים אינו מצליח.

שם יזבחו זבחי צדק - כאשר אסור גזל בעולה, כך לא יגזלו ממך כלום, שאם יטול שוה פרוטה בלא דמים, תתקלקל הצביעה והחול, ולא יועיל כלום.

תרגום יונתן - הפסוק מדבר על תכלת של ציצית

ובתרגום יונתן (דברים לג, ט) על "ושפוני טמוני חול" כתוב:

ותלזזאן? אהדון ויצבעון מאדמיה תיקלא לחוטי גוליתון.

הרי שהבין שהתכלת המדוברת בפסוק נצרכת לחוטי הציצית, ולא לבגדי הכהונה.

הגמרא במנחות - דיני תכלת בציצית נלמדים מתכלת של בגדי כהונה

ובגמרא במנחות (מב:) אמרו שהתכלת של הציצית צריכה להיות צבועה לשמה, ולכן אין להטיל צבע נסיוני ('טעימה') לתוך היורה של התכלת המיועדת לצביעה הציצית, משום שהצבע הנסיוני לא נצבע לשמה ופוסל את כל היורה. וכך מובא:

שמע מינה תלת: שמע מינה טעימה פסולה, ושמע מינה - דבעינן צביעה לשמה, ושמע מינה טעימה פסלה. היינו טעימה פסולה היינו צביעה לשמה! אמר רב אשי: מה טעם קאמר, מה טעם טעימה פסולה? משום דבעינן צביעה לשמה.

ומיד אח"כ הביאה הגמרא מחלוקת תנאים בענין זה:

כתנאי: טעימה פסולה, משום שנאמר: כָּלֵל תְּכַלֵּת (שמות כח, לא) - דברי ר' חנינא בן גמליאל. רבי יוחנן בן דהבאי אומר: אפילו מראה שני שבה כשר, משום שנאמר: וְשָׁנִי תוֹלַעַת (ויקרא יד, ד).

וכתב רש"י בביאור דרשת ר' חנינא בן גמליאל, שהלכה כמותו:

משום שנאמר כליל תכלת - כל תכלת בעינן (כליל), שיהא כל עיקר מראה החלזון בצמר, שלא יהא דבר אחר צבוע בה מתחילתה.

ובתוס' ביארו:

ואף על גב דהאי קרא בבגדי כהונה כתיב, ילפינן תכלת מבגדי כהונה.

ומבואר שהגמרא מבינה שישנה זהות-הלכתית בין דיני התכלת של הציצית לדיני התכלת של בגדי כהונה, וממילא ניתן ללמוד שכשם שבתכלת של בגדי כהונה טעימה פסולה, כך בתכלת של הציצית הטעימה פסולה.

מעשה רוקח - מהגמרא במנחות מוכח שצריך חלזון גם לבגדי כהונה

ובספר מעשה רוקח (הל' כלי המקדש פ"ח ה"ג) הוכיח מכאן שהאבנט צריך להיצבע בתכלת המופק מן החלזון, דכיון שהגמרא השוותה בין תכלת דציצית לתכלת דבגדי כהונה לענין טעימה וצביעה לשמה, ממילא יש ללמוד שגם לענין אופן ומהות הצביעה דיניהם שווים, וכשם שלענין ציצית מבואר שצריך תכלת של חלזון, כך גם לענין בגדי כהונה צריך תכלת של חלזון. וזו לשונו:

בפ"ב דהל' ציצית סידר רבינו (הרמב"ם) עשיית התכלת בדם חלזון, וכאן סתם הדברים, מפני שבגמרא לא הוזכר אלא גבי ציצית. אך **הדבר פשוט דהוא הדין לענין בגדי כהונה**, תדע דבפ' התכלת דף מ"ב ילפי לה מכליל תכלת דכתיב בבגדי כהונה, כמ"ש תוס' שם.

דברי הרב קאפח אינם מובנים

והרב קאפח (הל' כלי המקדש פ"ח, אות ט"ו) הביא דברי ה'מעשה רוקח' וכתב:

אין הכרח לכך, והלמידות מכליל תכלת לאו דוקא לדם חלזון, אלא שכל צביעתה יהיה תכלת מתחלה ועד סוף, שלא יצבענה צהוב ויחזור ויצבע תכלת, אלא צבע זה שהיא צבועה בו יהיה מתחלה ועד סוף.

ודבריו אינם מובנים לי, שכן ה'מעשה רוקח' מסכים שמ"כליל תכלת" לומדים על דין צביעה לשמה, ולא על דין החלזון, אך עיקר הוכחתו הייתה שמדילפינן מבגדי כהונה על ציצית, משמע שדיניהם שווים, וכשם שבציצית בעינן תכלת של חלזון, הוא הדין לענין בגדי כהונה.

דברי ה'מרכבת המשנה' אינם מובנים

וב'מרכבת המשנה' (הלכות ציצית פ"ב ה"א) כתב:

ואע"ג דטעימה משמע במנחות (מב:) דר' חנינא בן גמליאל דריש כליל תכלת דפוסלת בבגדי כהונה, מ"מ חלזון ולשמה רק בציצית.

אך הדברים צריכים עיון, דממה נפשך, אם הייתה קבלה ביד חז"ל שדיני התכלת של ציצית ושל בגדי כהונה שווים, ממילא יש להשוותם גם לענין חלזון. ואם לא הייתה קבלה זו בידם, אינו מובן כיצד הגמרא לומדת דיני טעימה וצביעה בציצית מדין בגדי כהונה.

אחרונים - גם לציצית לא חייבים דוקא חלזון

וכמה אחרונים כתבו, שבאמת דיני התכלת של האבנט ושל הציצית שווים לגמרי, אלא שלדעת הרמב"ם גם בציצית אין התכלת מעכבת. שהרי מבואר בגמרא וברמב"ם שעיקר הענין הוא לצבוע את הציצית בתכלת העשויה להתקיים ימים רבים, וכלשונו הנ"ל בהלכות ציצית (פ"ב ה"א):

התכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה צביעה **פסול לציצית** אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית.

ומבואר מדבריו שדוקא כשצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין הוא פסול, אך בשאר הצבעים היוצרים צבע "עמיד" אינם פוסלים. ומה שהסביר בהמשך שיש לצבוע את התכלית בציצית הוא משום שבזמנו (ובזמן חז"ל) הדרך היחידה הידועה להם ליצור צבע המתקיים היה ע"י החלזון. אבל באמת, אם נצליח ליצור תכלת אחרת, הראויה לקיום, גם היא תהיה כשרה - הן לענין ציצית והן לענין בגדי כהונה.

כדברים אלו כתב הגרצ"ה קלישר (דרישת ציון, מאמר קדישין, אות ג')

עוד יש לעורר: דלדעת הרמב"ם לתכלת, כל צבע רקיע שלא תשתנה מראיתו בשום אופן כשר לתכלת, ואין צורך לדבריו לחלק בין ציצית לבגדי כהונה. ששם בציצית כתב תחילה עיקר התכלת, כל שדומה לרקיע ואינו משתנה, ואחר כך כתב כיצד צובעין, לוקחין דם חלזון. אם כן, זה ענין בפני עצמו, שמספר היאך היה דרכם לצבוע לכתחילה, ועשו בדם חלזון שאז היו בטוחים שלא תשתנה מראיתו, והוא הדין כל כיוצא בו כשר, דבאמת בתורה לא נאמר חלזון, אלא רק תכלת, וציבעא גרם, משום הכי סתם בבגדי כהונה.

וכן כתב בעל 'תפארת ישראל' על המשניות (הקדמה לסדר מועד, כללי בגדי קדש של כהונה):

וכיון שהוכחנו שלתכלת שצריך לבגדי כהונה לא היה צריך חלזון דוקא, א"כ הוא הדין לגבי ציצית אין צריך חלזון דוקא, דבשניהם לא נזכר רק מלת תכלת, וכן נראה מלשון הגמרא (מנחות מב:...) משמע ודאי ברור דאפי' בשיצבענו בדבר אחר אם רק יעמוד ביופי מראיתו כשר אף לציצית... עכ"פ מדאינו משתנה מיפיו כשר בין לציצית בין לבגדי כהונה... **הכלל העולה דבין בציצית ובין בבגדי כהונה א"צ חלזון דוקא**, אבל צריך בשניהן שיהיה מראה שאינו משתנה מיפיו ע"י בדיקה שהזכיר הש"ס.

וכן העיר הגרי"מ טוקצינסקי (עיר הקדש והמקדש, ח"ה, עמ' מג והלאה):

וכאשר נוסף לדייק, יש ללמוד מלשונו של הרמב"ם שאפילו בציצית גופי' אין חלזון לעכובא...

ואם כן, לפי דברי האחרונים הללו, אין הוכחה מהגמרא שהתכלת של האבנט צריכה להיות דוקא מן החלזון, הואיל ואפילו התכלת של הציצית לא חייבת דבר זה.

ניתן להבין ברמב"ם שבציצית צריך דוקא חלזון, משא"כ בבגדי כהונה

ואע"פ שכן מדויק מלשון הרמב"ם דלעיל, עדיין אין הדברים מוחלטים בדעתו, משום שעדיין יש להקשות מדוע דוקא בהלכות ציצית פירט הרמב"ם את אופן עשיית התכלת ע"י החלזון, ולא פרט כן בהלכות בגדי כהונה. וגם אם לא רצה להאריך, היה צריך לכל הפחות לציין שצביעת בגדי הכהונה צריכה להיעשות כצביעת הציצית. ועוד, דמסתימת לשון הרמב"ם ניתן להבין שצביעת הציצית ע"י החלזון היא לעיכובא, וכפי שכתב: "כיצד צובעין תכלת של ציצית... מביאין דם חלזון... וזו היא התכלת של ציצית", ומשמע שזו הדרך היחידה הכשרה לצביעת הציצית ולא דרך אחרת.

ואם כן, עדיין יש להבין מדוע דוקא התכלת של הציצית צריכה להיעשות מן החלזון, ואילו התכלת של בגדי כהונה אינה טעונה חלזון, למרות שבגמרא מבואר שדיניהם נלמדים זה מזה.

הרב קאפח - לשון הגמרא מורה שרק בציצית צריך חלזון

והרב קאפח כתב (הל' ציצית פ"ב, אות א') שהרמב"ם למד זאת מתחילת הסוגיה הנ"ל במנחות (מב):

אמר ליה אב"י לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו לה? - אמר ליה: מייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה [ומרתחין ליה], ושקלינא פורתא בביעתא וטעמינן להו באודרא, ושדינן ליה לההוא ביעתא וקלינן ליה לאודרא.

וביאר הרב קאפח שהלשון "הא תכילתא היכי צבעיתו לה" מורה שהוא שאל אותו דוקא על הצביעה של התכלת, ובאמת רק צביעה זו טעונה חלזון, אך שאר צביעות של תכלת אינן טעונות חלזון. ובלשון הרב קאפח:

דוקא תכלת של ציצית בעי חלזון, לא כן בכל תכלת. לפיכך דייק רבינו כאן תכלת האמורה בכל מקום היא וכו' והתכלת האמורה בציצית וכו'. וחיליה מסוגיא דפ' התכלת דמשמע מהתם דדוקא בתכלת דציצית בעינן חלזון, דאמרי שם האי תכלתא היכי צבעיתו וכו' דמשמע האי תכלת דציצית.

ראיית הרב קאפח אינה מוכרחת

ברם נראה שאין כאן הוכחה ברורה, משום שלשון "הא תכילתא" יכול להתפרש גם כשאלה על "התכלת הידועה בכל מקום", פירוש: התכלת הנוודעת - היאך אתם צובעים אותה. ואין ראייה ברורה שמדובר רק על התכלת של הציצית, ולא על שאר הבגדים. ועוד, שודאי בתקופת אביי ורב שמואל בר רב יהודה לא היו צובעים תכלת לבגדי כהונה, וממילא ברור שאביי שאל אותו רק על צביעת התכלת לציצית. ואין ראייה שבבגדי כהונה אין צריך לצביעה זו.

ה'ראים' - מבגדי כהונה לומדים רק על הצמר, ולא על החלזון

ובספר ה'ראים' (ס' תא יז - בדפוס הישן) כתב:

וצוה הב' ה"ה לתת תכלת בציצית, דכתיב: 'ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת'. ותכלת הוא צמר צבוע בדם חלזון.

ומנין דתכלת הוא צמר? - דכתיב בבגדי כהונה: 'תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר', ומדשש כיתנא - תכלת עימרא, שהרי לא הוכשרו בבגדי כהונה אלא צמר ופשתים, דכתיב 'בגדי פשתים ילבשו לא יעלה עליהם צמר בשרתם', כיון שלא הוצרך להזהיר כי אם על הצמר, שמע מינה לא היה בבגדי כהונה מין אחר. ומנלן דשש כיתנא? - דכתיב: 'פארי המגבעות שש', וביחזקאל כתיב: 'פארי פשתים יהיו על ראשם'.

ומנלן דצבוע בדם חלזון הוי? - סברא הוא, שהרי ציצית לזכרון המצות נצטוו, דכתיב: 'וראייתם אותו וזכרתם את כל מצות ה', הלכך יש לנו לומר שהצבע - זכרון היוצר הוא, ואותו צבע ע"י דומה לדומה דומה לכסא הכבוד, כדתניא (מנחות מג:) "היה ר' ינאי אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונים? - לפי שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד".

ומתבאר מדבריו, שאכן למדנו דין תכלת של ציצית מדין תכלת של בגדי כהונה, אך אין זה אלא לענין מה שהתכלת צריכה להיות מצמר, אך ענין צביעת התכלת של הציצית דוקא מן החלזון אינו נלמד מבגדי כהונה, אלא מסברא, שהתכלת של החלזון דומה לים וכו' עד שהוא מזכיר את כסא הכבוד, ובכך הוא נעשה "זכרון היוצר". וסברא זו שייכת רק בציצית, שנועדה להזכיר את המצוות ואת הבורא ית', משא"כ בבגדי כהונה שלא שייכת סברא זו⁶⁸.

68. ועל דברי הגמרא (מנחות מג:): "מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין", כתב רש"י: "שיחדו הקדוש ברוך הוא למצוה זו". ובחולין (פט.) כתב רש"י: "מה נשתנה תכלת - שהזקיטה

לדעת ה'יראים' בגדי כהונה אינם צריכים חלזון

וממה שכתב שצביעת הציצית בדם חלזון נלמדת מסברא ולא מבגדי כהונה, מבואר להדיא שהבין שבגדי הכהונה, דהיינו האבנט, לא נצבע בתכלת של חלזון דוקא, דאל"כ היה ללמוד ציצית מבגדי כהונה גם לענין זה. ומבואר דה'יראים' סבר כשיטת הרמב"ם, שהחלזון נצרך רק לציצית ולא לאבנט.

לפי הנ"ל - הסוגיה במנחות מיושבת

ולפי דברי ה'יראים' לא קשיא כלל סוגיית הגמרא במנחות, דבאמת ילפינן כל דיני ציצית מבגדי כהונה - הן לענין צביעה לשמה, והן לענין טעימה, והן לענין צמר. אלא שבתכלת דציצית ישנו ענין נוסף, שצריך לצובעו דוקא בדם החלזון. וזה נלמד מסברא דתכלת דומה לים וכו'⁶⁹.

ולפי זה נראה לחזק דיוקו של הרב קאפח ש"הא תכילתא" שצובעים אותו בחלזון הוא דוקא התכלת של הציצית, ולא שאר תכלת.

נראה שהסמ"ג הבין כבעל ה'יראים'

הסמ"ג (עשיו, כ"ז) כתב:

תכלת האמורה בכל מקום היא צמר צבוע בדם חלזון, והוא דג שדומה עינו לעין הים ודמו שחור כדיו ובים המלח הוא מצוי, ונותנין [את] דמו ליורה עם סמנים כדרך הצבעים, ומרתיחים אותו ונותנין בו את הצמר וקולט ממנו צבע הדומה לים⁷⁰. ואמרינן בריש יבמות (ד, ב) מדשש כיתנא תכלת עמרא.

והנה, תחילה כתב שתכלת האמורה בכל מקום היא צמר הצבוע בדם חלזון, ומשמע לכאורה דה"ה לבגדי כהונה. אלא שבהמשך הביא רק את הדרשה ש"מדשש כיתנא - תכלת עמרא", ומשמע שרק דבר זה נלמד מבגדי כהונה,

תורה **לציצית**. אמנם במדרש רבה (במדבר, פרשה ד) משמע שטעם זה שייך גם בכיסוי כלי המשכן, וזו לשונו: "בשעה שהיו נוסעים לא היו פורסין עליו [=על הארון] לא בגד ארגמן ולא תולעת שני אלא בגד כליל תכלת, למה? - שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד, שנא' (יחזקאל א) וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר וגו' - ללמדך שהארון היה דומה לכסא הכבוד, ולכך נאמר בו כליל תכלת, שכולו היה דומה לו, ולפי שהארון דומה לו, לכך היה הבגד תכלת מלמעלה, פניו כנגד הרקיע הדומה לו".

69. אע"פ שעדיין יש דוחק בהסבר זה, שמהגמרא משמע שסברת "תכלת דומה לים" וכו' היא על הצביעה בתכלת ולא בשאר צבעונין, ולא על הצביעה בחלזון.

70. מלשון זו מבואר שהבין כדברי ה'יראים', שדוקא החלזון מפיך צבע הדומה לים. ודו"ק.

וכדברי ה'יראים' הנ"ל. ולכן נראה שתחילת דבריו אינם מוסבים על כל מקום בתורה שנאמר בו תכלת, אלא כל מקום שנאמר תכלת בענין ציצית. ואין זה דוחק למי שיעיין בכל דבריו שם.

ספר החינוך – רק תכלת של ציצית צריכה חלזון

ובספר החינוך מצאנו שבדיני הציצית (מצוה שפ"ו) כתב שצריך לצובעה ע"י חלזון, ובשרשי המצוה באר שזה נועד להזכיר לנו את "הנפש שהיא מן העליונים". ובלשונו:

מדיני המצוה... התכלת אינו מעכב את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת... וצבע התכלת הזה שנצטוינו בו דומה לעין הרקיע בטהרו, והוא נעשה בדם דג אחד שנקרא חלזון שעיניו דומה לעין הים²⁷, ובים המלח הוא מצוי, וצובעין בו פתיל של צמר. וזה ימים רבים לישראל לא שמענו מי שזכה לתכלת בטלתו.

וכן:

שורש המצוה נגלה בכתוב, שהיא למען נזכור כל מצוות השם תמיד, ואין דבר בעולם יותר טוב לזכרון כמו נושא חותם אדוניו קבוע בכסותו אשר יכסה בו תמיד ועיניו ולבו עליו כל היום... ועוד אומר לי לבי שיש בו רמז וזכרון שגופו של אדם ונפשו הכל לה' ברוך הוא, כי הלבן רמז לגוף שהוא מן הארץ... והתכלת אשר עינו כעין הרקיע ירמוז לנפש שהיא מן העליונים. ולזה רמזו באמרם (מנחות מג:) מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין, מפני שהתכלת דומה לים, והים דומה לרקיע, והרקיע דומה לכסא הכבוד...

אך לענין בגדי כהונה (מצוה צ"ט) לא הזכיר כלל את ענין התכלת והחלזון. ומשמע שגם הוא סובר שצביעת החלזון היא דין מיוחד הנוהג בציצית ולא בבגדי כהונה.

ובזה מדויקת לשונו לעיל:

וצבע התכלת הזה שנצטוינו בו דומה לעין הרקיע בטהרו, והוא נעשה בדם דג אחד שנקרא חלזון.

ומשמע שדוקא התכלת "הזה", דהיינו התכלת של הציצית, צריך להיעשות מן החלזון.

71. וגם מלשונו משמע שדוקא החלזון מפיק צבע תכלת הדומה לים, וכדברי היראים והסמ"ג. ודו"ק.

ר"ח מפאריז, ה'כפתור ופרח' – אין מניעה מצד החלזון

ומפורסמים דברי הכפתור ופרח (פרק ו'), שר"ח מפאריז רצה לעלות לירושלים להקריב קרבנות:

ה"ר ברוך ז"ל... אמר אלי בירושלם כשהבאתי אליו זה הספר לעבור עליו ולהגיהו, שרבינו יחיאל דפריש ז"ל אמר לבא לירושלם, והוא בשנת שבע עשרה לאלף הששי, ושיקריב קרבנות בזמן הזה.

ומבואר דסבירא ליה שניתן להקריב קרבנות בזה"ז אע"פ שאין לנו חלזון. וכן העיר הגר"מ טוקצינסקי (עיר הקדש והמקדש, ח"ה, סוף פרק ז'):

...הלא רבינו הר"ח מפאריז, בתחילת האלף הנוכחי, אמר לעלות לירושלים להעלות קרבנות (כמובא בכפתור ופרח), אע"פ שגם בימיו לא היה החלזון.

וגם בעל ה'כפתור ופרח' (שם) היקשה רק על בעיית הטומאה ועל בעיית הכהנים המיוחסים, ולא העיר כלל על בעיית התכלת לאבנט, ומבואר שגם הוא סבר שהחלזון (שלא היה מצוי בימיו) אינו מעכב.

התנגדות האחרונים

בקרב גדולי הפוסקים האחרונים מצינו התנגדות כללית לחידוש עבודת הקרבנות בזמן הזה מטעמים שונים, ואחד הטעמים המרכזיים הוא חסרון התכלת לצביעת האבנט. כך מצאנו, למשל, בדברי הגאון ר' עקיבא איגר זצ"ל בתשובתו לרב קלישר (דרישת ציון, מאמר קדישין, אות א', עמ' 103-102):

גם יש לדון בבגדי כהונה, כאשר מפשוטו נכונים דברי המשנה למלך דאבנט כהן הדיוט ממש כאבנט דכהן גדול ועשוי מארבעה מינים ובתוכם תכלת, והיינו צבוע בדם חלזון, כמו שכתב המשנה למלך.

ואף דמדברי רמב"ם משמע דרק בתכלת לציצית הוא כן, וכן כתב במרכבת המשנה, מ"מ הא רש"י בחומש פרשת תרומה כתב במפורש שהיא מדם חלזון, ואם כן נפל פיתא בבירא, שהרי עכשיו אין לנו חלזון... ואין בידינו לעשות עד שיערה ה' ממרום רוחו עלינו להביא הגואל האמיתי להורות בצדק.

ובשו"ת נודע ביהודה (מהדו"ק, אורח סי' ל"ה) הביא בשם ה'כפתור ופרח' שניתן להקריב קרבנות בזמן הזה, והסכים עמו עכ"פ לענין קרבן פסח. והעיר על כך הרי"ש

נתנזון (בהערותיו לשו"ת נודע ביהודה, שם):

וצ"ע שלא הרגישו דעכשיו שאין לנו חלזון לא יהיו בגדי כהונה בזמן הזה, שהרי תכלת צבוע בדם חלזון. ועיין במ"ל פ"ח מכלי מקדש ה' י"ג דצריך שיהיה חלזון דוקא, ועכשיו נאבד.

וכן סבר הגר"ד פרידמן מקארלין (שאלת דוד, קונטרס דרישת ציון וירושלים, מאמר שלישי):

ותכלת שצבעה בלא דם חלזון פסולה, כמבואר בתוספתא מנחות פ"ט... **וא"כ איך נקח עתה להבגדים תכלת**, שכבר נאבד ממנו בעוונינו. והתכלת מעכבת, שבלעדו גם שארי מינים אינם כלום.

וגם הגרי"מ טוקצינסקי, אחר שהאריך הרבה לפתור את כל הבעיות ההלכתיות בענין חידוש העבודה בזמן הזה, סיים שבעיית האבנט נשארה אצלו בלתי-פתורה. וזו לשונו (עיר הקדש והמקדש, ח"ה, פרק ז' [סיכום], אות ה'):

רק פרט אחד עומד למכשול גם לפני: מציאות "בגדי כהונה". ואע"ג שמצד מחלוקת השיטות במעשה הכתונת אפשר לבוא לידי הסכמה - אבל **עיקר הקושי הוא כאן במעשה האבנט**, שיש בו הרבה שאלות קשות: לרוב הפוסקים בעינינו בו ד' מינים היינו גם תכלת וארגמן, ועשיית התכלת הוא דבר קשה. והדין בתכלת אם מעכבת, והחלזון אם מעכב, **ומציאות החלזון אין בימינו**. בר מן דין הרי נעלם מאיתנו מראה התכלת ומעשהו, והרמב"ם הלא כתב שמראה התכלת מעכב, ומי יראה לנו את מעשהו כתכונתו?

וזמן רב כמעט שנתייאשתי מלמצוא איזה פתרון למעשה האבנט. קשה מאד לאנשים כמוני להחליט להלכה כאותה הדעה שאבנט כהן הדיוט היה רק מצמר ופשתים ולא מד' המינים (שבכללם התכלת), **ואין ברשותי להסכים שהחלזון בבגדי כהונה לא לעכובא** כאשר יש משערים מלשון הרמב"ם, וביחוד כשאין אנו יודעים מראה התכלת לעשות כמתכונתו.

להלכה נראה שאין צורך בחלזון לבגדי כהונה

אולם מכל המבואר לעיל נראה להלכה שאין צורך בחלזון לצביעת התכלת של האבנט, שאע"פ שבתוספתא אמרו שיש ליקח רק תכלת הבאה מן החלזון, וכן מבואר בדברי רש"י בפירושו לתורה, מ"מ בגמרא לא הוזכר תנאי זה, ומדברי הרמב"ם והיראים והסמ"ג ובעל ה'חינוך' מבואר שהחלזון נצרך רק לציצית ולא לבגדי כהונה, וכן כתבו אחרונים רבים וכנ"ל.

למעשה - ראוי לצבוע ע"י החלזון שנמצא בדורינו

ולמעשה נראה, שכיון שבדורינו זכינו בחסדי השי"ת לגילוי כמעט-ודאי של התכלת, הרי שאף אם יש כמה פוסקים המפקקים בנכונות הזיהוי, מ"מ ראוי לכתחילה לצבוע את התכלת של האבנט באמצעות הדם המופק מחלזון זה, כדי לחוש לדברי התוספתא ולשיטת רש"י.

ומובן שהדבר צריך הסכמה של גדולי התורה בדורינו. וכפי שסיים הגרי"מ טוקצינסקי (שם):

אבל לאחרונה העלינו שגם מעשה התכלת יתכן לעשות כמוהו. ובהסכמת כנסיה ובניית, תקוה גדולה למצוא בעזה"י פתרונות לכל השאלות הקשורות בענין זה.

ארגמן

א. צבע הארגמן

מחלוקת ראשונים בזיהוי צבע הארגמן

גדולי האחרונים שהתנגדו לחידוש עבודת הקרבנות, עוררו ספק בדבר צבע הארגמן, הנצרך גם הוא לצביעת חוטי האבנט.

דהנה, בהלכות כלי המקדש (פ"ח ה"ג) כתב הרמב"ם:

ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכוחל; הארגמן הוא הצמר הצבוע אדום; ותולעת השני הוא הצמר הצבוע בתולעת.

והראב"ד השיג:

הארגמן הוא הצמר. א"א לי נראה ארגמן ארוג משני מינין או משלשה צבעין⁷², על כן נקרא ארגמן.

72. ועיין הערת המשנה למלך' (שם) שאינו מבין מדוע שינה הראב"ד את לשונו, וכתב תחילה "שני מינין" ואח"כ "שלושה צבעין". ובהערות הרש"ש על הרמב"ם (מובא בספר הליקוטנים, מהדו' פרנקל) כתב שיש שיבוש בגירסא, ויש להגיה: "ארוג משנים או שלושה מיני צבעין".

ורש"י כתב בפירושו לתורה (שמות כה, ד):

וארגמן - צמר צבוע ממין צבע ששמו ארגמן.

ומשמע שהוא סובר שהארגמן הוא מין צבע בפני עצמו.

וא"כ מצאנו לכאורה שלוש דעות בראשונים: לדעת הרמב"ם - הארגמן הוא אדום, לדעת הראב"ד - הארגמן הוא שילוב של שנים או שלושה צבעים, ולדעת רש"י הוא מין בפני עצמו.

רעק"א, שאילת דוד - חסרון ידיעת צבע הארגמן מעכב את חידוש העבודה

ומאחר ואיננו יודעים מהו צבעו המדויק של הארגמן, המעכב את בגדי הכהונה (כמבואר בתוספתא דמנחות לעיל), לכאורה איננו יכולים להכין בגדי כהונה כלל.

וכן כתב רעק"א בתשובתו לרב קלישר (דרישת ציון, מאמר קדישין, אות א'):

גם יש לדון בבגדי כהונה... גם אחד מהן הוא ארגמן, אף דהרמב"ם כתב שהוא צבוע אדום, הא ברש"י בחומש מפורש שצבוע בצבע ארגמן, ומי יברר לנו עתה איזה צבע נקרא בשם ארגמן. וגם הראב"ד יש לו שיטה אחרת בפשט ארגמן. ואם כן איזה אבנט נעשה לכהנים לעבוד. **ואין בידינו לעשות, עד שיערה ה' ממרום רוחו עלינו**, להביא הגואל האמיתי להורות בצדק.

וכן כתב הגר"ד מקארלין (שאלת דוד, דרישת ציון וירושלים, מאמר ג'):

וכן העיר הגאון ר' עקיבא אייגר זללה"ה מארגמן במחלוקת הרמב"ם והראב"ד בפירושה, וא"כ מעשה האבנט לא נוכל לעשותה עתה, ויחסר לנו בגד אחד מבגדי כהונה. **על כן א"א לנו להקריב קרבנות מצד חסרון הבגדים**, דד' בגדי כהונה מעכבים זה את זה, כמבואר בתוספתא דמנחות הנ"ל, וכן בזבחים דף י"ח א' חסר אחת יתר אחת כו' ועבד עבודתו פסולה.

רוב הראשונים כתבו שהארגמן הוא צבע אדום כה

ואולם בבואנו לברר דעת דברי רבותינו הראשונים בסוגיה זו, נראה שכמעט כל הראשונים פסקו כדעת הרמב"ם, שצבע הארגמן הוא צבע אדום.

ראב"ע כתב בפירושו הארוך לספר שמות (כה, ד):

וארגמן כדמות אדום. ובדברי הימים: ארגון (דה"ב, ו), ובלשון ערבי ארגואן.

וכן חזר וכתב בפירושו למשלי (לא, כב), על פסוק "מַרְבֵּדִים עֲשֵׂתָהּ לָהּ שֵׁשׁ וְאַרְגָּמָן לְבוּשָׁה":

וארגמן ממין הצבעים **והוא אדום**.

וגם ר' סעדיה גאון כתב (שמות כה, ד):

וארגמן - ארגואן.

ותירגם הרב קאפח, שהוא צבע אדום כהה, וכפי שמובא בראב"ע הנ"ל.

ועל הפסוק בדברי הימים (ב - ג, ו):

וְעֵתָה שָׁלַח לִי אִישׁ חָכֵם לַעֲשׂוֹת בְּזָבֵב וּבְפֶסֶף וּבְנִחָשִׁית וּבְבַרְזֵל וּבְאַרְגָּמָן וְכֶרְמִיל וְתִנְקֶלֶת...

כתב הרד"ק:

ובארגון - כמו בארגמן. ותרגום ארגמן - ארגואן, **והוא צבע אדום**. וכרמיל הוא צבע אדום ג"כ אלא **שארגמן הוא צבע אדום שקורין לאקא**, וכרמיל הוא תולעת השני והוא צבע הכרמי.

וכן העלה הרד"ק בספר השורשים שלו (ערך ארגמן), בשם רס"ג ור' יונה:

ארגמן - **הוא צבע אדום** הנקרא [קרימ"ז] (כרמ"ז)... והגאון רבינו סעדיה ז"ל פירש כי תולעת שני הוא הנקרא כרמ"ז, אם כן הוא - ארגמן צבע אדום אחר. **ואומרים שהוא הצבע שקורין לק"א**, ובערבי נקראת ארגוא"ן. כן כתב רבי יונה.

וזיהוי זה של הארגמן כצבע "לאקא" מובא גם בפירוש המשניות לרמב"ם (כלאים

פ"ט מ"א):

וארגמן - ארגואן, והוא הצמר הצבוע ב"לך"⁷³⁴

ובפירוש הרמב"ן לתורה (במדבר ד, ז), ביאר את טעם החילוק בין מיני כיסויי הכלים השונים של המשכן, ובין דבריו כתב:

73. וכתב הרב קאפח בהערותיו (הערה 5), שהוא אדום כדם. וכן מובא במוסף הערוך (לד' בנימין מוספיא, על הערוך, ערך לכא): לכא... מין צבע אדום". וראה עוד בפיה"מ לרמב"ם על מסכת בכורות (פ"ז): "האדום כגון הארגמן".

על השולחן עצמו יהיה הלחם, ועליהם בגד התכלת, וישימו על הבגד הזה בשלחן כל הכלים, ואחרי כן יפרשו על הכלים והשולחן בגד תולעת שני. כי לכבוד הלחם שהוא מסודר כהלכתו יפרשו בגד תכלת, להפריש בין השלחן ולחמו ובין הכלים. והיה המכסה העליון בבגד תולעת שני שהוא מראה אדום, בעבור שהשולחן סימן לכתר מלכות שהוא במדת הדין, אבל הארון ומזבח הזהב בבגד תכלת למדה הכלולה מן הכל. ומזבח העולה **בבגד ארגמן, שהוא אדום יותר מן הראשון,** כי שם יזרק הדם כופר נפשם.

ומבואר מדבריו שצבע הארגמן הוא אדום כהה. ודבריו אלו הובאו גם בפירושו ר' בחיי (במדבר ד, ז). ודבר זה מפורש גם בדברי ר' בחיי על ספר שמות (פרק כח):

וכן באבנט: ה'תכלת' הוא הצמר הצבוע כעצם השמים, **'ארגמן' הוא הצמר הצבוע אדום,** ו'תולעת השני' הוא הצמר הצבוע בתולעת.

וכן היא דעת המאירי בפירושו למסכת יומא (כג):

המעיל כולו תכלת וארגמן ותולעת שני, ושלתם צמר. ונמצא הכל של צמר, שהתכלת הוא צמר בצבע רקיע, וארגמן צמר צבוע אדום, ותולעת שני צמר הצבוע בתולעת.

וחזר על כך בהמשך המסכת (עא:), אלא ששם הזכיר גם את דעת הראב"ד:

התכלת - צמר צבוע כעין רקיע, **והארגמן - צבוע אדום,** והתולעת - צמר צבוע בשני תולעת. **וי"מ בארגמן שהוא צמר צבוע במיני צבעונין.**

וכן כתב ר' עובדיה מברטנורא (כלאים פ"ט):

וארגמן, צמר צבוע בצבע אדום ששמו ארגמן, והוא לאכ"א בלע"ז.

ושוב כתב במסכת בכורות (פ"ז):

הגיחור - אדום כארגמן.

נמצא שכפירוש הרמב"ם פירשו גם: רס"ג, ראב"ע, רמב"ן, ר' יונה, רד"ק, ר' בחיי, המאירי ורע"ב⁷⁴. וכבר העיר הכסף משנה (כלי המקדש פ"ח הי"ג):

הארגמן הוא הצמר הצבוע אדום - ... והמפרשים פירשו כדברי רבינו.

74. ובספר העיטור (הל' ציצית, סו). כתב: "ופי' תכלת... ושמו על שם ערבי למאסמ"א. וארגמן - בנפסגא"ה". ואיני יודע מהו תרגומו.

מדרשי חז"ל - גוון אדום כהה

וגם ממדרשי חז"ל מבואר שהארגמן הוא צבע אדום. וכך מובא בפסיקתא רבתי (פיסקא כ'):

כשעלה משה למרום פתח הקדוש ברוך הוא שבעה רקיעים והראהו בית המקדש של מעלה, והראהו ארבע ציבעונים שעשה מהם משכן, שנאמר (שמות כו, ל): והקמות את המשכן [כמשפטו אשר הראית בהר]. אמר לפניו: רבונו של עולם, איני יודע דמות ארבע צבעונים.

אמר לו: חזור לימינך. חזר וראה גדוד מלאכים שלובשים לבוש דומה לים, אמר לו: זו היא תכלת. אמר לו: חזור לשמאלך. חזר וראה אנשים לובשים לבוש אדום, אמר לו: מה אתה רואה? - אמר לו: אנשים לובשים **לבוש אדום**. אמר לו: **היא ארגמן...**

וכן מצינו במדרשי חז"ל שהישוו את צבע הארגמן לצבע הזהב, שהוא כעין אדום כהה. וכך דרשו חז"ל (במדבר רבה, פרשה י"ב) על הפסוק (שיר השירים ג, י): "עֲמוּדָיו עֲשֶׂה כֶסֶף רִפְיָדָתוֹ זָהָב מְרֻכָּבוֹ אֲרָגְמָן":

מרכבו ארגמן - רבי תנחומא אמר: זה הכפרות שהוא דומה לארגמן, וכתוב בו ונתת את הכפרת על הארון מלמעלה.

ומפורש יותר בשיר השירים רבה (פרשה ג):

מרכבו ארגמן - ...רבי ביבי אמר: זה הכפרות שזהבה דומה לארגמן.

ובמדרש אחר מצאנו שהישוו את הארגמן לצבע היין, שגם הוא צבע אדום כהה. וכמו שאמר הכתוב (בראשית מט, יא): "כִּבְּסֵי בַיַּיִן לְבָשׁוּ וּבְגָדֵם עֲנָבִים סוּתוּ", ותירגם האונקלוס:

...עמיה יהי ארגון טב לבושיה וכסותיה מילא מילא צבע זהורי וצבענין.

וכן מובא בבראשית רבתי (פרשת יחיי, עמ' 239):

כבס ביין לבושו - כשיבא משיח יהא לבוש ארגמן טוב מראה, וידמה ליין.

ובמדרש 'משנת ר' אליעזר' (פרשה יד, עמ' 266) מובא:

כל הכלים שבמקדש, כשהיו נוסעין, היו מכסין אותן בלבוש תכלת, ואחר כך נותנין עליהן עור תחש מלמעלה... חוץ מן המזבח, שלא היה עליו בגד ארגמן, שנאמר ודשנו את המזבח ופרשו עליו בגד ארגמן. למה ארגמן? - שהוא דומה לאש.

ונראה שגם כאן הכוונה לגוון האדום, שכשהאש בוערת במלוא עוצמתה היא מקבלת גוון אדום כהה.

וכל מדרשי חז"ל הללו מחזקים את דברי הרמב"ם והראשונים הנ"ל, שצבע הארגמן הוא צבע אדום כהה. וכמו שהעיר האור שמח (כלי המקדש פ"ח ה"ג):

הארגמן כו': נ"ב יעוין מדרש חזית (שהש"ר ג', כ"א) על פסוק מרכבו ארגמן זה כפורת שזהבה דומה לארגמן, **והוא כפירוש רבינו.**

בזוה"ק מבואר כדעת הראב"ד

ואולם בכמה מקומות בזוה"ק מצינו שהבינו שהארגמן הוא צמר הצבוע בכמה מיני צבעונין, וכפי פירוש הראב"ד. וכך מובא בזוה"ק לפרשת תרומה (ח"ב קלה):

וארגמן - דא שבועות. רזא דארגוונא, דתורה שבכתב דאתיהיבת ביה **כלילא מתרין סטרין** מימינא ומשמאלא, כמה דאת אמר (דברים לג) מימינו אש דת למו. **ודא איהו ארגמן.**

ועוד שם (קלט):

וארגמן דא כנופיא דכלילא כל גוונין כחדא.

ובהמשך (קמז):

וארגמן דא זהב וכסף דאתהדרן לאכללא כחדא.

ובפרשת פקודי (ח"ב רכט):

מגו נהורא דלעילא נפק חד נציצו דנציץ ואנהיר בגו אספקלריאה דלא נהרא, **ההוא נציצו כליל מכל גוונין דנהירין, ואקרי ארגמן.**

וכן הוא בפרשת ויצא (ח"א קמז):

ויצא יעקב - בקטרא דסתיומו מגו סתרא סתימא נפקא זהר אספקלריאה דנהרא כלילא מתרין גוונין דמתחברן כחדא, כיון דאלין אתכלילו דא בדא אתחזון ביה כל גוונין, **ארגמן איהו כל חיצו דנהורין ביה כלילן.**

ובאידרא רבא (ח"ג קמא):

מהו ארגמן? - גווי דכלילן בגו גווי.

ובזוהר חדש לפרשת חוקת (ח"א פד): דרשו על הפסוק "מרכבו ארגמן":

עמודיו עשה כסף - דא אברהם, רפידתו זהב - דא יצחק, מרכבו ארגמן - דא יעקב **כליל תרין סטרין**.

הריקאנטי פירש כהראב"ד

וכדברים אלו כתב גם הריקאנטי בפירושו לתורה (שמות כה), אף שסיים גם בפירושו של הרמב"ם שהארגמן הוא אדום:

והארגמן רמז למכריע ראשון, **כי הוא ארוג ממינים הרבה**. זהו שנאמר (שיר השירים ג, ע) עמודיו עשה כסף רפידתו זהב מרכבו ארגמן, הכסף ימינו של הקדוש ברוך הוא, והזהב שמאלו, **והארגמן מורכב משניהם**. ספר הזוהר (ח"ג קמא): ודלת ראשן כארגמן - מהו ארגמן, גווני דכלילן גו גווני. **ויש אומרים כי גוון הארגמן אדום**.

ומאחר ובימי הראב"ד עדיין לא נתגלו דברי הזוה"ק, נראה שדעתו התבססה על מסורת חכמי הקבלה, שהראב"ד היה - כידוע - אחד ממעביריה ומחכמיה.

לפי הראב"ד הארגמן אינו צבע מוגדר

ולפי דברי הראב"ד, שהארגמן "ארוג משני מינין או משלשה צבעין" יוצא שאין צבע מוגדר לארגמן, אלא כל שילוב בין שנים או שלושה צבעים יכול להיחשב כצבע הארגמן. וכבר העירו כן בקונטרס 'צפיה' (כרך ה', עמ' 97):

לדעת הראב"ד למשל, אין לארגמן צבע מיוחד, ומדובר לדעתו בחוט השזור מצבעים שונים... לדברי הראב"ד, אין לארגמן צבע מסוים ומוגדר, ואם עשו את חוטי האריג "משני מינים" או "משלושה צבעים" יהיו אשר יהיו, הרי זה "הארגמן", שעליו דיברה התורה.

ודברים אלו תמוהים ביותר. ראשית, לא מסתבר שלארגמן לא היה צבע אחיד, אלא כל אחד היה עושה ארגמן מתערובת צבעים שונה. ושנית, לכאורה כשם ש'תכלת' ו'תולעת שני' הם מיני צבעים מוגדרים, כך גם הארגמן הוא שם של צבע מוגדר וידוע, וכמו שהבאנו לעיל בשם רש"י.

ודברים מעין אלו העיר מהר"י קורקוס (הל' כלי המקדש פ"ח ה"ג):

ולא ידעתי לפירוש הר"א למה לא ביאר הכתוב שלשה מיני צבעונין אלו מה הם, ולמה לא יקפיד בהם כמו בשאר, ומה חשיבות וטעם יש לארוג ג' צבעים יחד.

אין הלכה כדעת הראב"ד

ועכ"פ להלכה נראה שאין לחוש לדעת הראב"ד, שאף שבזוה"ק נקטו כשיטתו, מ"מ בכל מזדרישי חז"ל מבואר שהארגמן הוא גוון אדום כהה, וכן פירשו כל שאר הראשונים, והלכה כמותם. וכן סיים מהר"י קורקוס (שם):

ולא מצאתי מי שישבור כן (=כדעת הראב"ד), רק כולם מסכימין לדעת רבינו (=הרמב"ם), וכל הלשונויות מסכימין לזה.

רש"י אינו חולק על הרמב"ם

ונראה עוד, שגם דברי רש"י שהארגמן הוא "צמר צבוע ממין צבע ששמו ארגמן" אינם חולקים על דברי הרמב"ם, שהרי רש"י לא הגדיר את גוון הצבע אלא את שמו, וקרוב לודאי שהוא יסכים לדברי חז"ל והרמב"ם ושאר הראשונים שהגוון של מין הצבע ששמו 'ארגמן' הוא גוון אדום כהה. וכן הציע בעל ה'ערוך השלחן' (הל' כלי המקדש, סימן כ"ח, ס"ק י"ב) בדעתו:

ורש"י בחומש פי' צמר צבוע ממין צבע שנקרא ארגמן ע"ש, ואולי זהו הצבע האדום.

וכן נראה מדברי רש"י על הפסוק "כבס ביין לבושו" (בראשית מט, יא), שהעתיק דברי האונקלוס דלעיל שהיין האמור בפסוק הוא בגד ארגמן, ומשמע שגם הוא מבין שצבע הארגמן הוא צבע היין האדום.⁷⁵

גם במקורות חיצוניים מבואר שהארגמן הוא אדום כהה

ויש להעיר, שגם במקורות הסטוריים חיצוניים מובא שצבע הארגמן הוא אדום כהה, וכפי שהביאו בקובץ 'צפיה' (כרך ה', עמ' 98):

גם במקורות ההיסטוריים בכתבי פיליניוס הרומאי, בספרו על הטבע, מתואר - "הארגמן האסיאתי המשובח שמפיקים בצור... את הארגמן האדום כהה, מייצרים הצורים, על ידי שהם מטבילים את הצמר בראשונה רק בנוזל הארגמן... סמוך לכך הם נותנים את הצמר בתוך דוד אחר, שבו ירתיחו את צבע חלזון הארגמן בלבד. או אז יופק הצבע המצויין, שהוא אדום כדם קרוש, אלא שנראה כמעט שחור, והרי הוא מבריק, ומתנוצץ באור.

75. ואע"פ שהאונקלוס כתב "ארגון", וכן העתיק רש"י, כבר כתב רש"י בדברי הימים (ב, ב, 1): "וּבְאֲרָגֶן - זה ארגמן". ועיין עוד ב"תורה תמימה" (שמות כה, הערה ג') שהבין בדעת רש"י שיש לצבוע "דוקא בצבע ששמו ארגמן ולא סתם צבע אדום". וזה אינו כדברי אביו, בעל 'ערוך השלחן'.

נמצא שמקורות חז"ל תואמים את המקורות ההסטוריים, בענין **גוון הארגמן**,
שהוא אדום כהה.

'מעשה חושב' – הארגמן הוא ירוק

ובספר 'מעשה חושב' לר' רפאל עמנואל חי ריקי זצוק"ל (בעל 'משנת חסידים') נקט
בדרך חדשה, וקבע (פרק ג', פיסקה ב') שהארגמן הוא:
גוון ירוק, כמראה הקשת, שמעורב בו לבן אדום ושחור.

ועיקר סמיכתו היא על דברי הזוה"ק דלעיל, שהארגמן הוא כנגד יעקב אבינו,
וכנגד חג השבועות, ששניהם מסמלים את מידת ה'תפארת', שהצבע המיוחד לה
בספרי הקבלה הוא צבע ירוק. וכך כתב לאחר העתקת דברי הזוה"ק (שם, בהערות):
נמצינו למדין שהארגמן שהוא כנגד שבועות שהוא לקבליה דיעקב הנקרא עמודא
דאמצעיטא הוא ירוק... כירוק הנראה בקשת.

והוסיף שמה שאמרו בזוה"ק דלעיל שהארגמן כלול מכל הגוונים, הוא רק
תוספת על הצבע הירוק, שהוא עיקרו של הארגמן. ובלשונו:
נמצינו למדין אם כן, שהארגמן כלול מכל הגוונים הידועים ליודעי חן, והוא שעיקר
הגוון ירוק, ומעורב בו לבן אדום ושחור.

הון עשיר – צבע הארגמן כזהב ירוק

והרב הנ"ל חזר על דבריו בפירושו למשנה (הון עשיר, כלאים פ"ט מ"א⁶⁷), ושם הוסיף
שעירוב הצבעים של הירוק, עם האדום והלבן והשחור, יוצר צבע ירוק כדמות
זהב:

הר"ב ושאר המפרשים פירשו מה שפירשו בצבע הארגמן... ואני בעניי הכנות
לבית אלקי והוא המשכן, ספר אחד הנקרא "מעשה חושב", ושם בפ"ג פיסקא
ב' הוכחתי בראיות ברורות ומקובלת מדברי רז"ל הקדושים, **שהארגמן הוא גוון
ירוק, המחובר מג' גוונים אדום לבן ושחור, שמתערובתם יוצאת הגוון הירוק
כתבנית הזהב, וזה הוא גוון הארגמן**.

76. וחזר על כך גם בפירושו לב"ב פ"ד ד"ה יכתבו סימן, ולבכורות פ"ז ד"ה והגיחור.

והוסיף לחזק את דבריו, מכח דברי חז"ל במדרש הנ"ל המשווים את הארגמן לצבע הזהב, ומוכיח שסתם זהב צבעו ירוק, וכמו שאמרו חז"ל ביומא (מג):

בכל יום הייתה זהבה ירוק, והיום אדום.

ומשמע שהזהב הרגיל והמצוי הוא הזהב הירוק.

ועוד הוכיח כן מדברי מדרש רבה לשיר השירים (פרשה ג, פסקה ב):

היה אהל מועד מצויין בתכלת וארגמן ותולעת השני ובשש. ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי אמר: את מוצא בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא למשה עשה לי משכן, היה לו להעמיד ארבעה קונדסין ולמתוח המשכן עליהם והרי הוא משכן, אבל הקדוש ברוך הוא לא עשה כן, אלא העלה אותו למעלה והראהו אש אדומה ירוקה שחורה לבנה ואמר לו: עשה לי כזה. אמר לפניו: רבש"ע, וכי מניין יש לי אש שחורה אדומה ירוקה ולבנה? - אמר לו: בתבניתם אשר אתה מראה בהר.

ומכאן יש ללמוד שתכלת וארגמן ותולעת שני ושש מקבילים בצבעם לאדום וירוק ושחור ולבן, ומאחר והשש הוא פשתן לבן, ותולעת שני צבעה אדום (עייין לקמן), והתכלת דומה לשחור⁷⁷, ממילא נשאר שהארגמן דומה לירוק. וכך כתב:

ועם זה יובן מאי דאיתא בשיר השירים רבא... מנין יש לי אש שחורה אדומה ירוקה לבנה, אמר לו כתבניתם אשר אתה מראה בהר, ע"כ. הרי מפורש שהם אלו הד' גוונים הנזכרים בכתוב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש. שהשש הוא פשתן לבן... ותולעת שני הוא האדום, והתכלת הוא כנגד האש שחורה... ולא מצינו גוון ירוק במשכן אם לא נאמר שזה הוא עיקר צבע הארגמן, כי האדום והשחור והלבן שבו אינם נראים לעינים, אלא בתערובתם נעשה צבע ירק הארגמן.

נדירים - הזהב בצבע ירוק

ומה שכתב שסתם צבעו של הזהב הוא צבע ירוק, ניתן להוכיח כן גם מלשון הגמרא בנדירים (כב):

וירק את חניכיו ילידי ביתו - רב אמר: שהוריקן בתורה, ושמואל אמר: שהוריקן בזהב.

77. וכדברי הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב ה"ב): "מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו..."

ופירש הר"ן:

הוריקן בזהב - כדכתיב בירקרק חרוץ דהיינו זהב.

וכן כתבו המפרשים על הפסוק (תהלים סח, יד):

אם תִּשְׁכַּחוּ בֵּין שְׁפָתַימִי כִּנְפֵי יוֹנָה נִחְפָּה בְּכַסְף וְאַבְרוֹתַיָּהּ בִּירְקָרְק חָרוּץ.

ובאר הרד"ק:

ואברותיה בירקרק חרוץ, שיש בכנפי היונה נוצה שמזהרת כזהב. והזהב נקרא חרוץ... והזהב המשובח הוא ירוק.

הראשונים הבינו שזהב ירוק הוא זהב אדום הנוטה לירוק

אולם רש"י פירש, שהלשון "ירקרק" מורה שאין הכוונה לירוק ממש, אלא לגוון הדומה מעט לירוק. ובלשוננו:

בירקרק חרוץ - פתר דונש בן לברט: החרוץ הוא זהב... וירקרק החרוץ הוא הזהב אשר יובא מארץ החוילה ומארץ כוש זהב טוב מאד מאד, לא הוא ירוק ולא הוא אדום, ולכן קראו ירקרק.

וכן כתב המצודת ציון:

בירקרק - גוון ירוק.

ובתוס' (סוכה לא: ד"ה הירוק ככרתי) כתבו שהפסוק הנ"ל מדבר על צבע יאל"ה, שהוא גוון ירוק הנוטה לאדמומית, ולכן הוא גם דומה לזהב. ובלשונם:

...ובכל הצבעים שזכרתי אין בהן נוטה למראה אדמומית אלא צבע יאל"ה בלע"ז, וקרא נמי מוכיח שהוא הנקרא ירוק כדכתיב (תהלים סח) ואברותיה בירקרק חרוץ, ובספר המחברת פי' מנחם שהוא זהב הבא מן החוילה... וזהב דומה לצבע יאל"ה.

ומבואר מדבריהם שהזהב אינו ירוק ממש, וגם מה שמכונה בגמרא "זהב ירוק" הוא זהב הנוטה יותר לאדום מאשר לירוק, אך משום שבאופן יחסי הוא הנוטה ביותר לירוק מכל שאר גווני הזהב, לכן הוא מכונה "זהב ירוק".

וכעין זה כתב התוס' רא"ש (סוכה, לא): לענין דם נידה, שאע"פ שחז"ל ציינו (נדה ט.) שיש מראה של דם ירוק, אין הכוונה לצבע ירוק מוחלט, אלא לגוון אדמומי הנוטה לירוק. ובלשונו:

כמה מיני צבעים הם שכולן קרויים ירוק... וגם דם ירוק שבנדה משמע שדומה קצת למראה אדמימות, וכן אמרין בשילהי ארבעה נדרים גבי וירק את חניכיו שהוריקן בזהב.

וכן הסכימו הרשב"א (נדה יט. ד"ה הירוק) והריטב"א (שם) ⁷⁸.

ערוה"ש - זהב הכפורת עשוי מ"זהב פרוים", ולא מ"זהב ירוק"

ומצאתי עוד בספר ערוך השלחן (כלי המקדש, סי"ב, סעיף י"ב) שהביא את הסוגיה הנ"ל ביומא (מה.) כחזוק להבנה שהארגמן הוא אדום, שכן הגמרא מבארת שהזהב המובחר הוא הזהב האדום. וכך כתב:

ובמדרש חזית על פסוק עמודיו עשה כסף וגו' מרכבו ארגמן משמע כהרמב"ם, שאומר שם זה הכפורת שזהבה דומה לארגמן ע"ש, והיינו באודם, **דיוקרו של זהב הוא כל מה שהוא אדום יותר**, וכדתניא ביומא (מה.) בכל יום היה זהבה ירוק והיום אדום, והיינו זהב פרוים שדומה לדם פרוים ע"ש.

הרי שהבין, שהזהב שממנו עשו את הכפורת הוא הזהב האדום, המכונה "זהב פרוים", שדמו דומה לדם הפרים. והטעם, משום שזהו הזהב המובחר.

ונראה בסברתו, שדוקא זהב של המחנות היה עשוי מהזהב הפשוט, שהוא הזהב הירוק, ומשום שהגחלים היו מקלקלים את המחתה, וכמו שאמרו שם (מד:) שמטעם זה היו חותים בכל יום במחנות של כסף ולא של זהב (ורק מערים לתוך של זהב), משום שהתורה חסה על ממונן של ישראל. אבל זהב הכפורת, ודאי היה עשוי מהזהב המשובח ביותר, שהוא זהב פרוים, שדמו אדום כדם של פרים.

מסקנה - הארגמן בצבע אדום כהה

נמצינו למדים, שלדעת חז"ל וכל הראשונים, למעט דעת הזה"ק והראב"ד, צבע הארגמן הוא צבע אדום כהה, וכן יש להורות הלכה למעשה.

78. אמנם מדברי הרמב"ן (נדה יט.) משמע שהבין שבדם הירוק אין כלל מראה אדמומית. ע"ש. וכן כתב המאירי (שם) להדיא.

ב. ארגמן מן החלזון

לעיל, הבאנו דיון ארוך בענין התכלת, אם היא צריכה להיות מופקת דוקא מן החלזון או שמא החלזון אינו מעכב, והעלינו בס"ד שלהלכה נראה שאין החלזון מעכב, אך לכתחילה ראוי לחוש ולצובעו מן החלזון. ע"ש באורך רב.

הראשונים לא הזכירו שהארגמן צריך לבוא מן החלזון

אולם לענין הארגמן לא מצאנו בדברי הראשונים דין זה שהוא צריך לבוא מן החלזון: רש"י כתב דוקא לענין תכלת שהוא "צמר הצבוע בדם חלזון", אך לגבי ארגמן כתב רק שהוא "צמר צבוע ממין צבע ששמו ארגמן", ולא הזכיר כלל שהוא צריך להיצבע בדם החלזון; הרמב"ם והראב"ד לא הזכירו זאת; ושאר כל הראשונים שהבאנו לעיל בענין גוון הארגמן, לא הזכירו דבר מעניין החלזון, ומבואר שאינם מצריכים חלזון לצורך הפקת הארגמן.

תוספתא - רק תכלת צריכה חלזון

ובתוספתא דמנחות (פ"ט ה"ט ז') אמרו:

תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון - פסולה. שני תולעת - מן התולעת שבהרים. הביאה שלא מן התולעת שבהרים - פסולה.

ומבואר שדוקא בתכלת ובשני התולעת ישנן הלכות לעיכובא, שהתכלת צריכה להיות מן החלזון, ושני תולעת מן התולעת שבהרים, אך בארגמן אין דין המעכב, והוא לא צריך להיות מופק דוקא מן החלזון.

ירושלמי - אף 'כל' דבר שיש בו רוח חיים

ובירושלמי (כלאים פ"ט ה"א) מובא:

מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים.

ולכאורה נראה ש"אף כל" בא לרבות תכלת וארגמן, שגם הם צריכים לבוא מדבר שיש בו רוח חיים. וכן הבין בעל השאילת דוד (קונטרס דרישת ציון וירושלים, מאמר שלישי):

נראה לי לפרש דברי הירושלמי דפ"ט דכלאים ה"א מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים אף כל דבר שיש בו רוח חיים, נראה לי דהכונה דמלמד, כמו שהצבוע הוא דבר שיש בו רוח חיים, כך המינים הצבעים, ר"ל התכלת והארגמן ותולעת שני, צריך להיות של דבר שיש בו רוח חיים...

או שהפירוש הוא כך: שמלמד על שאר הצבעים הנזכרים בהפסוק, תכלת וארגמן, צריכים להיות הצבע שלהם מבעל חיים.

מהרא"פ - הירושלמי בא לרבות רק תכלת, ולא ארגמן

אולם מהקשר הסוגיה בירושלמי שם, ניתן להבין שמדובר דוקא על התכלת. שכן הדיון הקודם למימרא דלעיל הוא מנין שהכהנים מותרים ללבוש אבנט של כלאים. וזו לשון הירושלמי:

מנין שהן מותרין בכלאים? - שנאמר 'ואת המצנפת שש ואת פארי המגבעות שש ואת מכנסי הבד שש משזר ואת האבנט שש משזר תכלת וארגמן ותולעת שני', וכתיב 'פארי פשתים יהיו על ראשם ומכנסי פשתים יהיו על מתניהם ולא יחרגו ביצע' - את דרש שש משש, שש מפארי, פארי מפארי.

והנה ראיית הירושלמי נראית חסירה, שהרי הוכיחו רק שהשש הוא פשתים, אך עדיין לא הוכיחו שהיה באבנט גם צמר. וברור שהירושלמי מבין כהנחת יסוד שהתכלת של האבנט היה עשוי מצמר, וכל שהיה צריך ללמוד הוא שהשש עשוי מפשתים.

ואחר דרשה זו, שעסקה בענייני השש והתכלת, הביא הירושלמי את הדרשה דלעיל: "מה שני תולעת" וכו'. וא"כ ניתן לומר ש"אף כל" לא בא לרבות אלא את התכלת שעסקו בה לפני כן, ולא את הארגמן שלא דיברו עליו כלל.

וכן מצאתי בפירוש מהרא"פ (לר' אליהו מפולדא) שהבין דהירושלמי בא לרבות רק תכלת, ובלשונו:

מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים - היינו צבע בדם תולעת, אף תכלת היינו שיש בו רוח חיים, והוא חלזון ולא סמים אחרים.

אין סברא לומר שמדובר רק על תכלת

ועכ"פ מפשטות הלשון "אף כל" נראה שאכן הירושלמי בא לרבות גם את הארגמן. וגם מסברא נראה כן, שאם יש כאן בניין אב, אין סברא להקיש רק את התכלת המוזכרת בתחילת הפסוק ("תכלת וארגמן ותולעת שני") לתולעת שני המוזכרת בסוף הפסוק, ולדלג על הארגמן המוזכר ביניהם.

שאלת דוד - הסבר נוסף בירושלמי, ודחייתו

וה'שאלת דוד' (שם) הציע הסבר נוסף לדברי הירושלמי, שאין באים להשוות את התולעת שני לתכלת ולארגמן, אלא מדברים רק על דיני תולעת השני, ואומרים שאין צורך לעשותו דוקא מהתולעת, אלא ניתן להפיק צבע זה גם משאר דברים שיש בהם רוח חיים. ועל זה אמרו: "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים - אף כל דבר שיש בו רוח חיים".

וה'שאלת דוד' כתב שאמנם כך פירשו מפרשי הירושלמי, אך הוא עצמו דחה הסבר זה, משום שבתוספתא דמנחות (לעיל) מבואר שיש להביא דוקא תולעת שבהרים, ולא שאר דברים שיש בהם רוח חיים.

הראשונים לא פסקו כהירושלמי, והגר"א לא גרס כלל

ולקמן, בענין תולעת שני, נביא דברי המפרשים הנ"ל, והם באמת מבינים שהירושלמי חולק על התוספתא דמנחות. וכאמור, הראשונים לא הזכירו שהארגמן צריך לבוא דוקא מן החלזון, וצריך לומר שגם הם הסבירו כך בירושלמי, או שהם סברו שהבבלי שלא הזכיר חלזון אלא לענין תכלת חולק הירושלמי, והלכה כהבבלי, ובפרט שכן הוא גם בתוספתא.

ואגב יש להעיר, שבביאור הגר"א על הירושלמי כתב שיש למחוק את כל הפסקא הנ"ל בירושלמי. ולפי גירסתו, אין כלל מחלוקת בדבר, ולכ"ע הארגמן אינו צריך לבוא דוקא מן החלזון.

תולעת שני

א. גוון השני

פסוקי המקרא - השני הוא צבע אדום

הפסוק המפורסם בספר ישעיהו (ח, א) אומר:

לְכוּ נָא וְנִכְחָה לְאִמְרֵי ה', אִם יִהְיוּ חֲטָאִיְכֶם כְּשֵׁנִים - כְּשֵׁלֵג לְבִינֵנוּ, אִם יֵאָדִימוּ כְּתוֹלַע - כְּצִמְרֵי יִהְיוּ.

ומכאן למדו רבותינו לדורותיהם, שצבעו של חוט השני, וצבעה של תולעת השני, הוא צבע אדום.

וכן ניתן ללמוד מן הפסוק בשיר השירים (ד, ג):

כְּחוֹט הַשָּׁנִי שְׁפִתַיךָ וּמִדְּבָרֶיךָ נְאוּהָ, כְּפֶלַח הַרְמוֹן רִקְתָּךְ מִצֵּד לְצִמְתָּךְ.

ומבואר שהצבע של חוט השני הוא כצבע השפתיים, שהוא גוון של אדום.

תנא דבי אליהו - אדום כתולעת שני

וכן מבואר בתנא דבי אליהו (זוטא, פרשה יט)⁷⁹:

באותה שעה באין מלאכי השרת, מבקשין את הקב"ה לומר שירה לפניו ואינן מוצאין אותו... אמר להם ישעיה: את מי אתם מבקשים? אמרו לו: את הקב"ה. אמר להם: עכשיו יצא מאדום, שנאמר 'מי זה בא מאדום'. באותה שעה באין ומוצאין להקב"ה ורואין את בגדיו שהן **אדומים כתולעת שני**, ואומרים לפניו: רבש"ע, מדוע **אדום** ללבושיך? שנאמר (ישעיה סג, ב) 'מדוע **אדום** ללבושיך'... באותה שעה נוטל הקדוש ברוך הוא כל עוונות יעקב ונותן על בגדיו ונעשין **אדומין כתולעת שני**, ומכבסן עד שנעשין כשלג, שנאמר (דניאל ז, ט) 'לבושה כתלג חור', לכך נאמר 'מי זה בא מאדום'.

הראשונים - אדום בהיר

וכן מבואר בדברי רבותינו הראשונים: כן כתב הרשב"ם בפירושו לתורה (שמות כה, ד):

ותולעת שני - צמר הצבוע בצבע **אדום** קרוי תולעת.

ובפירוש הרמב"ן לתורה (במדבר ד, ז), ביאר את ההבדל בין סוגי כיסויי כלי המשכן, ובין דבריו כתב:

על השולחן עצמו יהיה הלחם, ועליהם בגד התכלת, וישימו על הבגד הזה בשלחן כל הכלים, ואחרי כן יפרשו על הכלים והשולחן בגד תולעת שני.

כי לכבוד הלחם שהוא מסודר כהלכתו יפרשו בגד תכלת, להפריש בין השלחן ולחמו ובין הכלים. והיה המכסה העליון **בבגד תולעת שני שהוא מראה אדום**, בעבור שהשולחן סימן לכתר מלכות שהוא במדת הדין, אבל הארון ומזבח הזהב

79. וכן הוא בקצרה בילקוט שמעוני (ישעיהו, רמז תק"ו).

בבגד תכלת למדה הכלולה מן הכל. ומזבח העולה **בבגד ארגמן, שהוא אדום יותר מן הראשון, כי שם יזרק הדם כופר נפשים.**

וכדבריו מובא גם בריאקנטי (שם):

ואחרי שנתנו שם הכלים נתנו עליו בגד **תולעת שני שהוא מראה אדום... אמנם כסוי מזבח העולה היה בגד ארגמן האדום יותר מכלם, רומז לפחד יצחק, כי שם יזרוק כופר נפשים, ושם האש הגדולה אוכלת הקרבנות.**

ומדבריהם מבואר ש'תולעת השני' היא צבע אדום, הבהיר יותר מצבעו האדום של הארגמן.

וכן עולה מפירוש הרס"ג לתורה (שמות כה, ד):

ותולעת שני - צבע "קרמז".

ותירגם הרב קאפח שכוונתו לצבע "אדום בהיר".

וכן כתב הרמב"ם בפירוש המשניות (כלאים פ"ט מ"א):

ותולעת שני הוא הצמר הצבוע ב"קרמז".

וגם שם ביאר הרב קאפח שהכוונה ל"אדום דהה".

וכן כתב להדיא הרלב"ג (שמות כה, ד):

ותולעת שני - הוא צמר צבוע בצבע אדום, גרנ"א בלעז, ואין אדמימותו במדרגת אודם הארגמן.

וכן מבואר ומוסכם על כל הראשונים והפרשנים⁸⁰. ובקובץ 'צפיה' (חלק ה', עמ' 94) הביאו שגם בספרי הטבע הקדמונים מובא שצבע תולעת השני הוא צבע בהיר:

גם בכתבי פיליניוס הרומאי, בספרו על הטבע, מובא תיאור של צבע תולעת השני בלשון זו: אשר לצבע הכרמיל [תולעת שני⁸¹] הבא מגאלאטיה ומפורטוגל, הרי בהיותו בן שנה נותן הוא **גון חלש בלבד**, וכעבור ארבע שנים כוחו תש כליל.

80. עיין למשל: בית הבחירה להמאירי (יומא לט.); רד"ק (ישעיהו א, יח); מצודת דוד (משלי לא, כא; נחום ב, ד); מצודת ציון (הושע ב, יח; ש"ב א, כד); מלבי"ם (ישעיהו א, יח, ביאור המילות), ועוד רבים.

81. ה"כרמיל" מוזכר בדה"ב (ב, ו): "וַעֲתָה שְׁלַח לִי אִישׁ חָקֵם לַעֲשׂוֹת בְּצִדָּה וּבְכֶסֶף וּבְנֶחֱשֵׁת וּבְבַרְזֵל וּבְאַרְגָּן וּכְרָמִיל וּתְכֵלֶת..." ופירש שם רש"י: "וכרמיל - זו תולעת שני". וכן הוא

אור שמח - יתכן שנשתכח מראה ה'שני תולעת'

בפירוש המשנה למסכת נגעים (פי"ד מ"ב) כתב הרמב"ם שבזמנינו אי אפשר למצורע להיטהר בשלימות. ובחידושי ה'אור שמח' (הל' טומאת צרעת פי"א ה"ו) כתב שאולי הדבר נובע מחמת שנשתכח מאיתנו מראה ה'שני תולעת', הנצרך לטהרת המצורע. וזו לשונו:

רבינו בפירוש המשנה בסוף מסכת (נגעים פי"ד מ"ב) מסתפק אם בזמן הזה דאי אפשר להביא קרבנות לטהרו לגמרי... כיון שלא יתכן הטהרה בשלימות... ויתכן דנשתכח מאתנו מראה של שני תולעת. כמו שנשתכח מראה התכלת והחלזון, כן נשתכח התולעת שני ומראהו, ולא יתכן טהרתו וטהרת בתים, ופשוט.

מדברי הראשונים מבואר שמראה תולעת השני ידוע

אולם כל הראשונים שדיברו על תולעת השני, הגדירו את מראהו במדויק, ואמרו שהוא צבע הקרמ"ז, שהוא אדום בהיר, וכנ"ל. וגם הרמב"ם הגדיר את צבע תולעת השני, ומבואר שגם הוא סבר שמראה זה לא נשתכח מאיתנו, ולא זו הסיבה שלא ניתן לטהר את המצורע בשלימות.

פסיקתא - לא אדום ולא ירוק

ובפסיקתא רבתי (פיסקה כ') מובא:

כשעלה משה למרום פתח הקדוש ברוך הוא שבעה רקיעים והראהו בית המקדש של מעלה, והראהו ארבע ציבעונים שעשה מהם משכן, שנאמר והקמות את המשכן כמשפטו אשר הראית בהר. אמר לפניו: רבונו של עולם, איני יודע דמות ארבע צבעונים...

אמר לו: חזור לשמאלך. חזר וראה אנשים לובשים לבוש אדום. אמר לו: מה אתה רואה? - אמר לו: אנשים לובשים לבוש אדום. אמר לו: היא ארגמן. חזר לאחוריו וראה גדוד שהם לובשים לבושים לא אדום ולא ירוק. אמר לו: זו היא תולעת שני.

ולכאורה יש ללמוד מכאן שתולעת השני אינה בצבע אדום. אלא שכאמור, דבר זה מבואר בפשטי המקראות ובכל הראשונים, ולכן נראה שמשום שצבע תולעת השני הוא אדום בהיר, בניגוד לארגמן שהוא אדום כהה, לכן כינה זאת המדרש בשם "לא אדום ולא ירוק".

במצודת ציון (שם).

ב. תולעת שני - משי או צמר?

ראב"ע, אברבנאל, כלי יקר - תולעת שני היא בגד משי

ראב"ע כתב בפירושו הקצר (שמות כה, ד) שתולעת השני היא בגד משי הצבוע באדום:

והקרוב אל הדעת, כי עין תכלת - בפשתים. ויש אומרים בצמר גפן. והארגמן - בצמר, ו**תולעת שני - במשי**, ושש הוא הבד, והוא הפשתים רק הוא לבן, ואינו צבוע. ועזים - שער העזים, והנו צמר עזים, וארגמן - צמר הכבשים.

ובפירושו הארוך (שם) ביאר שדבר זה נלמד מהלשון 'תולעת' שני, הרומז אל תולעת המשי:

ובעבור 'תולעת' אמרו רבים כי הוא משי.

וכן כתב האברנאל (שמות כה):

...התכלת וארגמן ותולעת שני הם כולם משי, והתכלת הוא המשי הצבוע בצבע דומה לים, והארגמן הוא המשי הצבוע אדום, ו**התולעת שני הוא המשי** שהוא נאה כפי תולדתו ואין לו צבע אחר, ושש הוא פשתן מצרי שהוא משובח מאד במינו...

וכן זכר ארבעה מינים מארבעה בעלי חיים המרגישים שהם מההרכבה השלישית מהיסודות, והם: **תולעת שני - כי המשי נעשה מתולעים חיים...**

וחזר ושנה (שמות כו, א):

תולעת שני - והוא **המשי** אדום בצבעו, הנקרא קארמיזיין.

וכן הבין גם ה"כלי יקר" (ויקרא יג):

לא הזכיר בפסוק כי אם בגד צמר ופשתים וכלי עור, ולא הזכיר **בגדי משי העשויין מן תולעת שני**.

כל הראשונים - תולעת השני היא בגד צמר

אולם כל הראשונים, וכל הפרשנים, חולקים על דברים אלו, וסוברים שגם תולעת השני הייתה בגד צמר (הצבוע אדום). כן כתב הרלב"ג בפירושו לתורה (שמות כה, ד):

ותולעת שני - הוא **צמר** צבוע בצבע אדום...

וכן כתב הרשב"ם (שם):

ותולעת שני - צמר הצבוע בצבע אדום...

וכן הביא ר' אברהם בן הרמב"ם (שם) בשם אביו:

ותולעת שני - יש אומרים המשי הצבוע בקרמז, ויש אומרים צמר צבוע בקרמז, והוא הנכון, כן מקובל מאת אבא מרי ז"ל.

וכן כתב הרמב"ם להדיא בפירושו המשניות (כלאים פ"ט מ"א):

ואמר בכל בגדי כהונה שלא יהו אלא תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר, או מכולם יחד, או מאחד אחד מהם. ושש הוא הפשתן. ותכלת הוא הצמר הצבוע "אזרק". וארגמן "ארגואן" והוא הצמר הצבוע ב"לך". ותולעת שני הוא הצמר הצבוע ב"קרמז". הנך רואה שהצבעים בלבד שונים ושכל שני המינים אינם אלא הצמר והפשתים.

וכן פסק בהל' כלי המקדש (פ"ח ה"ג):

ותולעת השני הוא הצמר הצבוע בתולעת.

וכן כתב גם ר' עובדיה מברטנורא (כלאים פ"ט מ"א):

ותולעת שני, הוא צמר צבוע בצבע אדום שקורין כרמז".

וכן כתב בספר הערוך (ערך תכלת):

אין הכהנים לובשין לשמש בבית המקדש אלא צמר ופשתים, שנאמר תכלת וארגמן ותולעת שני, שלשתן צמר הן, וצבוע באילו ג' מינין בלבד. זהו פי' ר' דניאל ב"ר יחיאל.

וכן כתב ר' בחיי (שמות כה, ג) שהתכלת והארגמן ותולעת השני היו שלושה מיני צמר, ולא היה בהם משי:

זהב וכסף ונחשת. הזכיר שלשה מיני מתכות, ושלשה מיני צמר, ולא מצינו משי בנדבת המשכן, לפי שהוא יוצא מגוף השרץ שהוא התולעת, ולא הוכשר למלאכת שמים אלא דבר טהור...

וכן כתב הראב"ה (ח"א, מסכת נדה, ס"י קצ"ג):

דפשיטא ליה **שלא היו קנבוס ומשי בבגדי כהונה**, שלא היו אלא מתכלת שהיא עמרא, ומשש דהיינו כיתנא.

וכן כתב ר' חיים פלטיאל, שהיה תלמיד-חבר של המהר"ם מרוטנבורג (שמות כה, ב):
תכלת וארגמן ותולעת שני - חדא, פי' דכל אותם ג' דברים **צמר** הם, אלא שמשונים בצבעותיהם.

וכן הוא בדברי המאירי למסכת יומא (כג.):

תכלת וארגמן ותולעת שני - **ושלשתם צמר**. ונמצא הכל של צמר, שהתכלת הוא צמר בצבע רקיע, וארגמן צמר צבוע אדום, **ותולעת שני צמר הצבוע בתולעת**.

וכן כתב בהמשך המסכת (יומא לט.) בענין 'לשון של זהורית':

לשון של **צמר** צבוע אדום, תרגום **ותולעת שני** - וצבע זהורין.

וכנראה מקורו מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות (יומא פ"ד):

לשון של זהורית, חתיכת **צמר** צבועה זהורי, תרגום **ותולעת שני** וצבע זהורי.

במשנה ובגמרא מפורש שבגדי כהונה עשויים רק מצמר ופשתים

ובאמת הדברים מפורשים להדיא במשנה (כלאים פ"ט מ"א):

אין הכהנים לובשין לשמש בבית המקדש אלא צמר ופשתים.

ובגמרא ביבמות (ד:) אמרו שאם השש הוא פשתן, כמבואר בספר יחזקאל, מחוייב הדבר שהתכלת הייתה עשויה מצמר:

וממאי דתכלת עמרא הוא? - מדשש - כיתנא, תכלת - עמרא הוא.

ולכאורה לא ברורה ההוכחה, דאולי יש לומר שהתכלת עשוי ממשי, או משאר מינים. אלא ודאי היה ברור לגמרא, שאין בגדי כהונה אלא או מצמר או מפשתים, כדברי המשנה בכלאים, ולכן ברור לה שאם התכלת אינה מפשתן, הרי שהיא עשויה מצמר. ולפי זה ברור, שגם תולעת שני אינה ממשי, אלא מצמר.

וכן כתב שם רש"י (ד"ה ותכלת):

ותכלת עמרא - מדשש כיתנא... תכלת עמרא. וכן שאר צבעים האמורים בבגדי כהונה, ארגמן ותולעת שני, שאין בגדי כהונה אלא מצמר ופשתים.

והוסיף רש"י שדבר זה נלמד ג"כ מהפסוק ביחזקאל:

דכתיב בספר יחזקאל (מד) ביוה"כ 'בגדי פשתים ילבשו ולא יעלה עליהם צמר', ש"מ שעבודות החיצונות יש בהם צמר עם פשתן ולא מין אחר. ומדמפרש קרא שש באחד מן המינין, שמע מינה שאר המינין צמר היו.

ובתוס' (שם ד"ה מדשש) הוסיפו שאין סברא לומר שגם התכלת היא בגד פשתים, לפי שהסברא נותנת שכל הבגדים הצבועים - תכלת, ארגמן ותולעת שני - ממין אחד הם:

וליכא למימר דתכלת נמי כיתנא אלא צבוע הוא תכלת, וארגמן ותולעת שני עמרא, דסברא הוא דכל הצבועים מין אחד הוא, מדלא חילק בהן אלא בצבע.

ובתוס' הרא"ש (שם) העתיק דברי התוס' הנ"ל, והוסיף לבאר שחז"ל למדו שרק בגדי פשתן וצמר כשרים לבגדי כהונה, משום שרק מינים אלו קרויים 'בגדים'⁸²:
דאין בגדי כהונה אלא צמר ופשתים, דכתיב בהו בגדים.

ובקריית ספר (על הרמב"ם, הל' כלי המקדש פ"ח) כתב, שממה שהזכירה התורה תחילה "ותכלת וארגמן ותולעת שני", ואח"כ כתבה "ושש ועזים", משמע ששלושת הראשונים עשויים מאותו מין, והיינו מצמר. ובלשונו:

תולעת שני הוא הצמר הצבוע כתולעת. והכל צמר, דכתיב בתר כולהו 'ושש ועזים', משמע דעד השתא לא איירי אלא בצמר.

שדי חמד - דברי האברבנאל תמוהים

והדברים כה פשוטים וברורים, באופן שדברי ראב"ע והאברבנאל תמוהים, שלכאורה הם חולקים על דברי חז"ל מפורשים. וכבר רבים כתבו לחלוק ולדחות את דבריהם (עיין, למשל, בתורה שלימה, שמות כה, אות מ"ד), ונצטט כאן רק את דברי ה'שדי

82. וכמו שאמרו במסכת שבת (כו:): "תני דבי רבי ישמעאל: הואיל ונאמרו בגדים בתורה סתם, ופרט לך הכתוב באחד מהן צמר ופשתים, מה להלן - צמר ופשתים, אף כל - צמר ופשתים".

חמד' (כרך ט', מערכת חנוכה, עמ' 203-204), שאחר שהוכיח שתולעת שני לא הייתה מצמר אלא ממשי, סיים:

והלא תלמוד ערוך הוא בידינו דבגדי כהונה אינם אלא צמר ופשתים, כדתנן בפרק בתרא דכלאים, ופסק כן הרמב"ם כנז"ל, והוא פלא איך תקפה עליו (על האברבנאל) משנת"ו, לא זכר שר אשר שנו חכמים במשנה הנ"ל... ודברי הרב מוהר"י אברבנאל תמוהים לדעתי הקצרה.

פסוקי יחזקאל - משל בעלמא

ובפרק ט"ז בספר יחזקאל, במשל המרגש על הצלת הקב"ה אותנו כשהיינו 'תינוקות זרוקה בשדה', מתאר הנביא (פסוק י'):

וְאֶלְבִּישׁוּךָ רְקֵמָה וְאֶנְעֵלְךָ תַּחֲשׁ וְאֶחְבְּשׁוּךָ בְּשֵׁשׁ וְאֶכְסְךָ מִשִּׁי.

ובתרגום יונתן (מובא גם ברש"י שם):

ואלבישית יתכון לבושי ציורין מחמדת סנאיכון, ויהבית מסן דיקר ברגליכון, וקדשית מנכון כהניא למיהוי משמשיין קדמי במצנפין דבוין, **וית כהנא רבא בלבושי צבעונין.**

רואים אנו כי "ואכסך משי" רומז לבגדי הכהונה של הכהן הגדול, ולכאורה יש ללמוד מכאן שבגדי הכהונה היו עשויים גם ממשי, ושלא כדברי חז"ל והראשונים הנ"ל.

אולם נראה ברור, שכל דברי הנביא אינם אלא משל בעלמא, ואין ללמוד מהם הלכה לענין בגדי כהונה. וכן מצאתי בדברי ה'שדי חמד' (שם), והוסיף שדוקא מדברי התרגום יש ללמוד שבגדי הכהונה לא יהיו ממשי, שהרי תירגם: "בלבושי צבעונין", ולא כתב שהבגדים הם דוקא בגדי משי. וזו לשון השדי חמד:

נראה לי דלפי מה שתרגם התרגום, **אין כונת הכתוב לומר שהלביש את הכהן הגדול בבגדי משי ממש**, דהיכן מצינו בגדי משי לכהונה, והלא אין בגדי כהונה אלא צמר או פשתים... ומשנה שלימה שנינו בריש פרק בתרא דכלאים אין הכהנים לובשים לשמש במקדש אלא צמר ופשתים, ופסק כן הרמב"ם...

ולכן אמר 'בגדי צבעונין' ולא אמר בגדי משי ככתוב, או כלך למאן דמפרש 'ולא בכלך' דתנן בריש פרק במה מדליקין שהוא משי, דבאמות אין הכהן הגדול לובש בגדי משי כלל. **ואם כן אין קושיא מעיקרא.** כן נראה לי פשוט.

ג. מקור הצבע

רשב"ם - 'תולעת' היא בגד צבוע

הלשון 'תולעת' שני, מורה לכאורה שצבע השני צריך להיות מופק מן התולעת. אולם בדברי הפרשנים הראשונים מצאנו שהבינו את המושג 'תולעת' באופן אחר. הרשב"ם הבין ש'תולעת' פירושה: בגד צבוע. ו'תולעת שני' פירושה: בגד הצבוע באדום. וזו לשונו (שמות כה, ד):

ותולעת שני - **צמר הצבוע בצבע אדום קרוי 'תולעת'**. והצבע קרוי 'שני'. כדכתיב 'אנשי חיל מתולעים' - מלובשים בגדים צבועים. וכן 'האמונים עלי **תולע**' - **בגד צבוע**. וכן מוכיח 'אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו אם יאדימו כתולע כצמר יהיו'. השני והשלג סם של צבעים זה אדום וזה לבן, אבל התולע והצמר שניהם צמר, אלא **שהתולע - צמר צבוע**, והצמר הוא לבן בלא צבע.

רד"ק - 'תולעת' היא מראה יפה

ובספר השרשים לרד"ק ביאר שמילת 'תולעת' פירושה: מראה. ו'תולעת שני' פירושו: מראה יפה של צבע אדום. כן כתב בערך שן:

תולעת שני - השני הוא עין אדום, והוא כרמ"ז. שני התולעת פירושו - אדום בעל **התולעת והעין היפה**, ורוצה בו הכרמ"ז.

וכן חזר ופירש בערך תלע (בפירושו השני):

תולעת שני - כבר פירשנו כי השני הוא הכרמ"ז, ונקרא בלשון תולעת מפני רוב התולעת בשני. או יהיה **פירוש תולע - עין**, ובאמרו תולעת שני, כאמרו עין אדום, ובאמרו **שני התולעת**, כאמרו **אדום העין**, כלומר **העין היפה**, והוא הכרמ"ז.

חז"ל הבינו שמדובר על תולעת ממש

ואולם בדברי חז"ל מצינו שהבינו את המושג 'תולעת' כפשוטו, דמיירי בבעל חיים קטן שממנו מפיקים את השני.

בתוספתא דמנחות (פ"ט הט"ז וה"ז) שנו:

שני תולעת - מן התולעת שבהרים. הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה. ומבואר שמדובר בתולעת הגדילה בהרים.

ובירושלמי בכלאים (פ"ט ה"א) אמרו:

מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים.

ומבואר להדיא שהתולעת היא בעל חיים ממש.

ובספרא (מצורע, פרשה א, אות י"ד) מובא:

ושני - יכול פיקס? - תלמוד לומר: 'תולעת'. אי תולעת, יכול אחד מן הצבעים?
- תלמוד לומר: 'ושני'. הא כיצד? - זו זהורית טובה. יוחנן בן דהבאי אומר: 'ושני
תולעת' - שני שבתולעת.

ובדומה לזה מובא בספרי זוטא (פרק י"ט):

ושני - יכול אחד מכל הצבעים? - ת"ל: 'תולעת'. או תולעת שני זה לבן? - ת"ל:
'ושני'. הא מה הדבר השני שבתולעת? - ר' שמעון אומר: המשונה שבתולעת.

וגם כאן מבואר שהמילה 'תולעת' באה לומר שאין לצבוע את הצמר ב'פיקס' או בשאר צבעים אדומים, אלא דוקא בצבע אדום המופק מן התולעת.

צפיה - הבדל בין 'שני תולעת' ל'תולעת שני'

ובקובץ 'צפיה' (כרך ה', עמ' 61-55), במאמר שכותרתו: "שני תולעת ותולעת שני והאבחנה ביניהם", ביקשו לומר שיש הבדל בין 'תולעת שני' המוזכרת בענין מעשה המשכן ובגדי הכהונה, ובין 'שני תולעת' המוזכר לענין מצורע (ויקרא יד, ד) ופרה אדומה (במדבר יט, ו). ולדעתם, 'תולעת שני' הוא צמר הצבוע בצבע אדום כל שהוא, ואילו 'שני תולעת' הוא בגד הצבוע דוקא באדום הבא מן התולעת. ע"ש באורך.

תוספתא, ירושלמי, אונקלוס - אין הבדל בין 'תולעת שני' ל'שני תולעת'

אולם מדברי חז"ל הנ"ל בתוספתא ובירושלמי מבואר שאין הבדל ביניהם. שהרי בשני המקורות הללו נקטו לשון 'שני תולעת', למרות שברור שמדובר שם על 'תולעת השני' של המשכן ובגדי הכהונה, כמבואר למעייני שם.

וגם מדברי האונקלוס עולה שאין הבדל בין המושגים, שכן גם את המושג 'תולעת שני' וגם את המושג 'שני תולעת' תירגם: "וצבע זהורי". ולא הבחין כלל בין המושגים.

גמרא במנחות - 'שני תולעת' מלמד על 'תולעת שני'

וכן מתבאר מדברי ר' יוחנן בן דהבאי במסכת מנחות (מב): שלמד מהמילים 'ושני תולעת' ש'טעימה' אינה פוסלת בתכלת. וכך מובא:

כתנאי: טעימה פסולה, משום שנאמר: 'כליל תכלת' - דברי ר' חנינא בן גמליאל. רבי יוחנן בן דהבאי אומר: אפילו מראה שני שבה כשר, משום שנאמר: ושני תולעת.

ופירש רש"י:

אפילו מראה שני שבה - שכבר נצבע בה צמר אחר, וזה השני, כשר.

ושני תולעת - משמע שני, דאפילו מראה שני של זהורית קרוי תולעת, וה"ה לתכלת דכתיב נמי בההוא קרא.

ולכאורה אינו מובן כיצד ניתן ללמוד מ'שני תולעת' דכתיב גבי מצורע, לענין תכלת הכתובה במעשה המשכן. ומדוע כתב רש"י שהתכלת כתובה "בההוא קרא". אלא ודאי פשיטא ליה ש'תולעת שני' ו'שני תולעת' הם היינו הך, והטעם ששינתה התורה לגבי מצורע וכתבה 'ושני תולעת', הוא ללמדינו גם על 'תולעת שני' של המשכן ובגדי הכהונה, שהם כשרים אף במראה שני, ובא זה ולימד על זה⁸³.

לפי הנ"ל - גם תולעת שני צריכה להיות תולעת ממש

ומכאן עולה, שגם דברי הספרא אינם עוסקים דוקא ב'שני תולעת', אלא גם ב'תולעת שני', שהרי דברי ר' יוחנן בן דהבאי שהובאו שם עוסקים ודאי גם על תולעת שני, כמבואר בגמרא הנ"ל במנחות, וא"כ גם ת"ק דספרא מדבר גם על 'תולעת שני', וסבירא ליה שהיא צריכה להיות דוקא תולעת, ולא פיקס או שאר צבעים.

רמב"ם, רש"י, ר' בחיי - הצבע מופק מהגרגרים ולא מהתולעים

ובהלכות כלי המקדש (פ"ח ה"ג) סתם הרמב"ם את דבריו, וכתב:

ותולעת השני הוא הצמר הצבוע בתולעת.

ולא ביאר מהי התולעת.

83. וע"ש עוד בחידושים המיוחדים להרשב"א, שהביא דברי רש"י, והוכיח שאין לגרוס שם "תולעת שני", אלא "שני תולעת", ובכל זאת יש ללמוד מזה על תכלת.

אולם בהל' פרה אדומה (פ"ג ה"ב) כתב:

ואח"כ נוטל עץ ארז ואזוב אין פחות מטפח וצמר צבוע בתולעת⁸⁴... ואומר לעומדים שם... שני תולעת זה, שני תולעת זה, שני תולעת זה, שלש פעמים על כל אחד ואחד, והן אומרין לו: הין, הין, הין, שלש פעמים על כל אחד ואחד.

וכל כך למה? - לפי ש... הצבוע אדום יש שצובעין אותו בפואה ויש שצובעין אותו בלכא ויש שצובעין אותו בתולעת, והתולעת היא הגרגרים האדומים ביותר הדומים לגרעיני החרובים, והן כמו האוג, ותולעת כמו יתוש יש בכל גרגיר מהן, ולפיכך מודיע לכל ומגלה להן שאלו הן המינים האמורים בתורה.

ומשמע מדבריו, שהצבע האדום אינו מופק מן התולעים עצמם, אלא מן הגרגרים האדומים. והם נקראים 'תולעת' לפי שמצויים בהם תולעים⁸⁵.

וכן נראה מדברי רש"י על הפסוק בישעיה (א, יח) "אם יאדימו כתולע", וזו לשונו: כתולע - צבע שצובעים בו אדום. גרעינים הם, ויש תולעים בכל אחד ואחד.

וכן הבין ה'שדי חמד' (ח"ט, מערכת חנוכה, עמ' 203-204) בדעתו, וכתב כן גם בשם ה'זכר יהוסף':

נראה שכוונתו (של רש"י) שהיו צובעים בהגרעין שיש בו תולעת, ולא שהיו צובעים בתולעת עצמה. וכן הבין מדברי רש"י הנ"ל גאון עזנו מופת דורנו הגאון זכר יהוסף אבד"ק שאוויל יצ"ו בפירושו לשיר השירים סי' ד' על פסוק כחוט השני שפתותיך...

וכן כתב להדיא ר' בחיי (שמות כה, ג), והסביר בזה כיצד הוכשרו התולעים הטמאות למלאכת שמים:

84. מהשוואת דברי הרמב"ם בהל' כלי המקדש לדבריו בהל' פרה, ניתן לחזק את דברינו לעיל, שאין הבדל בין 'תולעת שני' ל'שני תולעת', שהרי בשני המקומות כתב הרמב"ם לשון כמעט זהה: "צמר הצבוע בתולעת" (כלי המקדש), "וצמר צבוע בתולעת" (פרה), ולא הבחין כלל בין המינים. וזהו בניגוד לדברי ר' עמנואל חי ריקי בפירושו למשנה (הון עשיר, כלאים פ"ט מ"א) שכתב ש'תולעת שני' היא צבע הנעשה מהתולעת שבתוך השני, ו'שני תולעת' הוא הצבע הנעשה מהגרעין עצמו שבתוכו התולעת. וכאמור, אין לזה רמז בדברי הרמב"ם. 85. ובשו"ת נודע ביהודה (תניינא, או"ח סי' ג') רצה ללמוד מדברי הרמב"ם בהל' כלי המקדש שצובעים בתולעת ממש, אך בהגהות שם הביאו שמדברי הרמב"ם הנ"ל בהל' פרה אדומה מבואר שאין צובעים בתולעת עצמה אלא בגרגרים. ע"ש.

ולא מצינו משי בנדבת המשכן, לפי שהוא יוצא מגוף השרץ שהוא התולעת, ולא הוכשר למלאכת שמים אלא דבר טהור, וכענין שאמרו בתחש. וצבע תולעת השני אינו מגוף התולעת, אלא מתוך גרגרים שהתולעת בתוכם.

קושיות ה'תורה תמימה' נובעות מגירסה מוטעית

ובחומש 'תורה תמימה' (שמות כה, הערה ד) כתב לתמוה על דברי הרמב"ם:

ורמב"ם פ"ג ה"ב מפרה אדומה כתב וז"ל, שני תולעת יש שצובעין אותו בתולעת, והתולעת הם הגרגרים האדומים ביותר הדומים לגרעיני החרובים, והם דומים לתולעת, עכ"ל. ולא מצאתי מקור לדבריו. ומירושלמי שלפנינו סתירה מפורשת לדבריו, שהרי מפורש שתולעת הוא תולעת ממש שיש בו רוח חיים.

והמעייין בדבריו יווכח שלא ציטט נכון את דברי הרמב"ם, שהעתיק בסוף דבריו "והם דומים לתולעת", ומלשון זו משמע שהרמב"ם הבין שהגרגרים קרויים תולעת משום שהם דומים לתולעת, ולזה באמת אין מקור, וזה באמת נסתר מהירושלמי שמדובר על תולעת ממש שהיא דבר שיש בו רוח חיים.

אולם כפי שהעיקרנו לעיל, לשון הרמב"ם היא: "ותולעת כמו יתוש יש בכל גרגיר מהן", ומבואר שהטעם שהגרגרים קרויים תולעת הוא משום שמצויים בהם תולעים, וכנ"ל, ובאמת מדובר על תולעים ממש, ואין קושיה מן הירושלמי. וגם לא צריך לזה מקור מפורש, שהרמב"ם הבין שלזה התכוונה התורה באומרה 'תולעת'⁸⁶.

מהר"ם חביב - הצבע מופק משריית העדשים היבשות במים

וב'ילקוט מעם לועז' (תרומה, עמ' תתקל"ח) הביא תשובה של מהר"ם חביב, המפרט כיצד היו מפיקים את תולעת השני, וגם מדבריו מבואר שאין משתמשים בדם התולעת עצמה, אלא בגרגרים. וכך כתב:

תולעת שני - שיש אילנות שאינם עושים פירות, ומה שגדל בהם הם פירות קטנים כעדשים, ובכ"א מהם יש כמאה תולעים קטנים המלאים דם, והם לחוצים מאד זה על גבי זה ואינם זזים ממקומם. וכשמבקעים עדשה זו כשהיא טריה, מתמלאת היד מתמצית הדם שנוזל מקליפותיהם הקטנות, ואם מוחצים התולעים הקטנים האלו נעשה כמו מרק של תותים שחורים. והסוחרים קונים

86. ויתכן גם שהבין זאת מפני סברת ר' בחיי, שלא יתכן לצבוע בדם התולעים שהם דבר שאינו טהור, ולא הוכשרו למלאכת שמים. וכן הציע ה'תורה תמימה' (שם) בדעת הרמב"ם.

אותם העדשים ומניחים אותם להתייבש בשמש בתמוז ובאב, ומחמימות השמש מתים התולעים האלו ומתייבשים העדשים ואוספים אותם ומוכרים אותם. **ושורים עדשים אלו במים ונעשים אדומים כמו דם**, וזהו שקוראים האנשים "קירמיד", ובו צובעים בגדים וחפצים...

ועוד עליכם לדעת שאותו מיץ שבהם צובעים הצמר אינו של התולעת שני עצמה, אלא מן העדשים הקטנים שהתולעת מצויה בהם⁸⁷...

ומדבריו עולה שאמנם אם מבקעים את העדשים כשהן טריות, יוצא מהן דם, וכשמוחצים את התולעים יוצא מהן דם כעין מרק של תותים שחורים. אך דרך הצביעה לא הייתה כן, אלא היו מייבשים את העדשים וגורמים למיתת התולעים, ואח"כ היו שורים את העדשים במים, עד שנעשו המים אדומים כמו דם. וממים אדומים אלו היו צובעים את הבגדים. ודברים אלו תואמים את דברי הראשונים הנ"ל שהצבע לא הופק מהתולעת עצמה אלא מהגרעינים.

שאלת דוד - אין לנו 'תולעת שבהרים'

הבאנו לעיל את דברי התוספתא דמנחות (פ"ט הט"ז והי"ז):

שני תולעת - מן התולעת שבהרים. הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה.

וכן פסק הראב"ה להלכה (ח"א, מסכת נדה, סי' קצ"ג):

תולעת שני זהו מן התולעת שבהרים. הביאה שלא מן התולעת שבהרים, פסולה.

וע"פ זה כתב ה"שאלת דוד" (קונטרס דרישת ציון וירושלים, מאמר שלישי), שאיננו יכולים לחדש את עבודת המזבח, משום שאינו יודעים לזהות את התולעת שבהרים. ובלשונו:

וכן איך נקה עתה תולעת שני, שאמרו בתוספתא פ"ט דמנחות הנ"ל וז"ל 'תולעת שני מן התולעת שבהרים, הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה', **ואם כן יחסר לנו האבנט, ואיך נעשה!?**

87. פיסקה זו אינו מדברי מהר"ם חביב, אלא תוספת של המחבר בשם רש"י ותוס'.

הרמב"ם לא פסק כהתוספתא

אולם ראוי להעיר, שהרמב"ם לא הביא תנאי זה להלכה - לא בהלכות כלי המקדש⁸⁸, ולא בהלכות טומאת צרעת או בהלכות פרה אדומה.

וב'קובץ על י"ד' הביאו בשם ספר 'זכר ישעיהו' שתמה על כך:

ותמיהני, שלא ביאר רבינו דבעינן דוקא מן התולע שבהרים, כמפורש בתוספתא פ"ט דמנחות.

ונראה שזהו משום שהרמב"ם לא נוהג לפסוק כברייתא שאינה מופיע בתלמוד הבבלי או הירושלמי, דמשמע שאין הלכה כמותה.

וכן פסק להלכה ה'מנחת חינוך' (מצוה צ"ט), שניתן לצבוע בכל סוגי התולעים:

תולעת שני הוא צמר צבוע בתולעת. ונראה דאין התולעת ידוע, ואפשר מכל מין תולעת שנוכל לצבוע כשר.

'צפיה' - ישנן סוגים רבים של כנימות שבהרים הראויים לצביעה

ברם, גם אם נרצה לחוש לדברי התוספתא, ולפסק הראב"ה, ברור שאין צורך להביא דוקא תולעת מסוימת וידועה, אלא כל תולעת שבהרים כשרה. וכבר הביאו בקובץ 'צפיה' (חלק ה', עמ' 145-142, ועמ' 174 ואילך) רשימה ארוכה של תולעים וכנימות הגדלות בהרים, שניתן להפיק מהן צבע אדום כמראה השני. וברור, שהדבר לא ימנע את עשיית האבנט וחידוש העבודה.

ירושלמי - כל דבר שיש בו רוח חיים

ולעיל הבאנו דברי הירושלמי במסכת כלאים (פ"ט ה"א):

מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים.

ומשמע שכוונת הירושלמי לומר שאין חובה להפיק את צבע השני מן התולעת, אלא ניתן להפיקו גם משאר בעלי חיים שאינם תולעים.

כן ביאר ה'פני משה' (שם):

88. וה'אור שמח' (הל' כלי המקדש פ"ח ה"ג) העתיק דברי התוספתא, ומשמע שרוצה להבין כן גם בדעת הרמב"ם. אך נראה שהרמב"ם לא היה משמיט דברים אלו, אם היה סובר שהם נכונים להלכה.

ופירושו, שהצמר הוא צבוע בדם התולעת. וקאמר דה"ה בכל דבר שבא מרוח חיים וצבעו אדום כמהתולעת.

וכן ביאר ה'תורה תמימה' (שמות כה, הערה ד):

צצה לומר, הוא הדין בכל דבר הבא מדבר שיש בו רוח חיים וצבעו אדום כצבע תולעת.

ומכאן משמע להיפך מן התוספתא, דלא זו בלבד שאין צורך דוקא בתולעת שבהרים, אלא דאף התולעת עצמה אינה לעיכובא. וכן העיר הגר"מ טוקצינסקי

(עיר הקדש והמקדש, ח"ה, עמ' מ"ו):

וגם דין התולע [=המוזכר בתוספתא] לא הביאו לא בגמרא דילן ולא בהפוסקים. וגם מירושלמי (כלאים פ"ט) מבואר דלאו דוקא תולע שבהרים, דשם אמרו מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים אף כל דבר שיש בו רוח חיים.

הסבר ה'שאלת דוד'

ולעיל, בדיון על הארגמן, הבאנו דברי ה'שאלת דוד' שפירש שהירושלמי לא בא לומר שאפשר להביא כל בעל חיים לצורך תולעת שני (דא"כ נמצא שהירושלמי חולק על התוספתא), אלא לומר שכשם שתולעת שני מופקת מדבר שיש בו רוח חיים (תולעת), כך גם התכלת והארגמן צריכים לבוא מדבר שיש בו רוח חיים (חלזון).

הראשונים לא פסקו כהירושלמי

אולם כבר הבאנו שם שהראשונים לא סברו שהארגמן צריך לבוא מן החלזון, ועל כרחק שהם פירשו את הירושלמי כהסבר ה'פני משה' וסיעתו. או שהם סוברים שהירושלמי לא נפסק להלכה, מאחר ולא הוזכר דין זה בתלמוד הבבלי.

וגם לענין תולעת שני, לא מצאנו בדברי הראשונים שניתן להביא 'שני' שאינו מופק מן התולעת. וגם זה מחזק את ההבנה, שהם לא פסקו כהירושלמי. ויתכן שהם פסקו כדברי הספרא דלעיל, שמשם מבואר שיש להביא דוקא שני המופק מתולעת, ולא מדבר אחר. וכן מצאתי שהעיר ה'מראה הפנים' (על הירושלמי הנ"ל בכלאים), דהרמב"ם פסק כתורת כהנים ולא כהירושלמי:

ודברי הרמב"ם ז"ל בענין זה כך הם... ומבואר מכל מה שאמרנו דלא סמיך (הרמב"ם) אהא דהכא (=על דברי הירושלמי) בפ"י שני תולעת, אלא אברייתא דת"כ ודספרי דדוקא ששינתו התולעת ולא דבר אחר.

מסקנה - ניתן להפיק את השני מכל סוגי התולעים

נמצינו למדים, הלכה למעשה, שיש להפיק את צבע השני דוקא מן התולעת, ולא משאר בעלי חיים (דלא כמשמעות הירושלמי), אך אין חובה להביא זאת דוקא מתולעת שבהרים (ודלא כדברי התוספתא).

וכבר כתבנו לעיל שהחוקרים מזהים כיום סוגים רבים של כנימות, שחלקם הגדול גדל בהרים, שניתן להפיק מדמם צבע אדום. אלא שמדברי הרמב"ם ושאר הראשונים מבואר שהצביעה לא נעשית מדם התולעת עצמו, אלא מהגרעינים שהתולעת מצויה בהם.